

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ "Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника"

Михайло Белей

ПРАКТИКУМ З ПСИХОДІАГНОСТИКИ

Методичні рекомендації для студентів ІУ курсу
спеціальностей "Початкова освіта. Практична
психологія в галузі освіти"

Івано-Франківськ
2014

УДК 159.9

Б 43

Практикум з психодіагностики: методичні рекомендації для студентів ІУ курсу спеціальностей "Початкова освіта. Практична психологія в галузі освіти"/ М. Белей, – Івано-Франківськ : Приватний підприємець Бойчук А.Б., 2014. – 156 с.

Згідно навчального плану спеціальності "Початкова освіта. Практична психологія в галузі освіти" студенти ІУ курсу цієї спеціальності повинні окрім теоретичного курсу "Психодіагностика" виконувати завдання "Практикуму з психодіагностики". Нами розроблено і апробовано цілісний комплекс практичних завдань, ефективно розв'язання яких ми вбачаємо в рамках проведення лабораторних занять з психодіагностики. Включення студентів в процес виконання лабораторних робіт, не лише повинен поглибити і закріпити наявний у них рівень теоретичних знань, а й в процесі спеціально організованих досліджень сформувати вміння і навички, здобути відповідний практичний досвід проведення психологічних (і зокрема психодіагностичних) досліджень. Викладачем кафедри загальної та клінічної психології філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Белеєм М.Д. узагальнено досвід проведення практичних лабораторних занять з студентами-психологами, який відображений в різних методичних посібниках та рекомендаціях, а також запропоновано власне бачення організації та процесуальних особливостей даної форми навчального процесу.

Подані методичні рекомендації мають на меті сприяти покращенню проведення даного виду роботи у ВНЗ та враховують існуючі вимоги до підготовки фахівців з практичної психології в галузі освіти. Зміст даного видання розкриває організаційно-методичні та змістово-процесуальні аспекти у забезпеченні навчального процесу майбутніх психологів.

Методичні рекомендації адресовані студентам, аспірантам, слухачам факультетів перепідготовки, а також викладачам у котрих виникне зацікавлення ознайомитись з деякими оригінальними і у чомусь творчими підходами до проведення лабораторних занять з психодіагностики.

Рецензенти:

Палій А.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології

Сидорик Ю.Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології

*Рекомендовано до друку кафедрою загальної та клінічної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
протокол № 10 від 14 квітня 2014 року*

ЗМІСТ

Вступ	4
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 1. Контент-аналіз як інструмент психологічних досліджень. Використання процедури контент-аналізу для виявлення мотиваційних тенденцій	8
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 2. Процедура використання рейтингу в соціально-психологічних дослідженнях	13
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 3. Запитальник Г. Айзенка та його особливості (ЕРІ).	24
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 4. Ідеал як об'єкт дослідження та розвитку: методи дослідження	31
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 5. Модель регулювання конфліктів за К. Томасом та методи дослідження конфліктної взаємодії	42
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 6. Виявлення показників соціальної (етнічної, расової) дистанції (дискримінації) в умовах сучасного суспільства	49
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 7. Методика незавершених речень та їх використання в умовах загальноосвітньої школи	60
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 8. Семантичний диференціал Ч. Осгуда	64
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 9. Методи виявлення готовності дитини до школи	69
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 10. Методи діагностики професійних інтересів	73
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 11. Опитувальник КОЗ	79
ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 12. Тривожність як об'єкт дослідження	88
Список використаних та рекомендованих джерел	96
Додатки	101

ВСТУП

Простою і переконливою істиною є судження про те, що ефективність і якість підготовки майбутнього фахівця взагалі, і в області психології зокрема, залежить не лише від його теоретичної підготовки (або простіше – суми засвоєних знань), а й від його вмінь, навичок, способів, методів та алгоритмів розв'язання конкретно-практичних задач, які власне і виникають в процесі щоденної трудової діяльності кожного професіонала. Незважаючи на здавалося б незаперечну правильність попередньої тези, вища школа впродовж багатьох років (та й до певної міри і у наш час) залишалась «глухою» до тих закликів та аргументів, котрі волали з уст багатьох науковців і практиків з приводу внесення суттєвих структурних змін в навчальні плани підготовки кадрів, а також кардинальних поправок в процес підготовки.

Попри все сказане, не можна не помічати і деяких позитивних моментів та зрушень у цій царині. Зокрема йдеться про те, що отримавши від Міністерства освіти більших прав і свобод, вищі навчальні заклади (зокрема профілюючі кафедри) розпочали роботу по вдосконаленню фахової підготовки. Ці зміни почали впроваджуватись і у сфері підготовки майбутніх психологів. Зокрема в навчальних планах з різних (в першу чергу, фундаментальних) дисциплін появився такий вид практичних занять як лабораторні роботи. При чому, не лише як окремий вид такого роду занять, а й в структурі практикумів до різних дисциплін. Зрозуміло, що це не лише урізноманітніло процес практичної роботи на заняттях, а й наблизило студента до більш чіткого розуміння цілого комплексу учбово-професійних задач і, власне, алгоритмів й процедур їх розв'язання.

Отже, лабораторні роботи, котрі пропонуються вашій

увазі, покликані не лише засвоїти суть дослідницьких методик, а й завдяки їх використанню (в процесі спеціально організованого дослідження), здобути досвід проведення різноманітних інтеракцій з потенційними досліджуваними, знаходити й виправляти помилки в діагностичному інструментарії, котрий вже давно став загальнодоступним і, на жаль, дуже непрофесійним.

Також в процесі роботи з емпіричним і стимульним матеріалом студенти здобувають важливий досвід обробки та інтерпретації одержаних даних. Ми практикуємо так званий бригадний метод, коли студенти працюють невеликими групами 5-6 осіб. Відомо, що учбова діяльність носить яскраво виражений індивідуальний характер (адже кожен вчиться для себе). Робота у групі дає змогу працювати в нових умовах, коли треба зважати на думки, пропозиції, способи розв'язку задач, котрі пропонуються іншими членами групи. В таких умовах виникає і проявляється інша мотивація (спрямована на узгодження дій, на якнайшвидше отримання групою правильного результату, честолюбиві групові наміри і прагнення). Спільні дії, спрямовані на рішення поставлених задач позначаються на формуванні та корекції особистісних рис, звичок, способів дій. Адже кожен студент має можливість побачити дієвий потенціал кожного, хто працює поряд з ним, оцінити його і на фоні інших зробити більш адекватною власну самооцінку.

Спеціально хотілося б наголосити на тому, що специфіка лабораторних занять дає змогу не лише діяти студентам репродуктивно, засвоюючи спосіб роботи з тою чи іншою методикою, а й працювати творчо над зміною її концепції, способу побудови, цільового призначення, способів обробки та інтерпретації даних. В ході лабораторних занять студенти мають

змогу на власному досвіді переконатись в тому наскільки валідною є та чи інша методика щодо виявлення або оцінки певної психологічної реальності, яким чином і в який спосіб слід забезпечувати надійність одержаних даних.

І, найголовніше, до активної участі в процесі дослідницької роботи залучені всі студенти. Навіть у тому випадку, коли хтось з них на деяких етапах виконання завдань проявляє неухважність, відволікається на сторонні дії або не все розуміє з того як мислить основне дієве ядро групи, він завжди має змогу уточнити у них незрозумілі моменти, попросити допомоги, а отже не залишиться поза начальним процесом. Ефект суперництва між групами, в котрих завжди є свої лідери, здатні інтенсифікувати процес роботи, робить такі заняття не лише цікавими, а й дуже продуктивними і корисними.

Лабораторні заняття дають змогу комплексно оцінити кожного студента за наступними показниками: рівнем його активності на занятті, одержаними результатами, їх оформленням або звітами (бланками відповідей досліджуваного; оформленням та процедурою обробки результатів тощо); описом (з допомогою кількісних і якісних показників) профілю особистості чи групи досліджуваних осіб.

Підібрані нами варіанти тестів (опитувальників) можуть використовуватися як при індивідуальному так і при груповому обстеженні. Вони здатні вирішувати як теоретичні, так практичні завдання і, що особливо цінне для майбутніх фахівців в галузі практичної психології, – багато з запропонованих нами методик включені у своєрідні батареї тестів. Вміння правильно добирати тестові батареї є необхідним атрибутом не лише високої кваліфікації психолога, а й його професійної культури.

Окремо вважаємо за необхідне зробити акцент на тому, що активне використання нами в ході занять даних методик, ще не дає підстав вважати їх досконалими, бездоганними та

ефективними. Достатньо лише проаналізувати зміст та форму багатьох тестових запитань і зразу стає зрозумілим, що над їх подальшим вдосконаленням треба ще серйозно працювати. Зважаючи на цей факт, ми спеціально одним з важливих практичних завдань лабораторних занять виокремили формування вмінь і навичок реадаптації та рестандартизації використовуваних методик. При цьому основним гаслом такої роботи повинна стати теза про те, що "абсолютно досконалих і надійних засобів діагностики не існує". Позбавитись від існуючих недоліків наявного інструментарію можна лише за умови його постійного кваліфікованого використання та накопичення власного досвіду й емпіричних корелятив, що виступатимуть індикаторами валідності та надійності використовуваних методик.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 1

Тема: КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ВИКОРИСТАННЯ ПРОЦЕДУРИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ.

Ключові слова та поняття: контент-аналіз, міри центральної тенденції, мода (частотність), метод, мотив, функції мотиву, мотиваційна сфера, усвідомлювані та реальні; емоційно забарвлені слова (несуть надмірне *надмірне емоційне навантаження*), ідеологічні штампи, кліше (установки).

Контент-аналіз – у психології метод виявлення й оцінки специфічних характеристик тексту і різних носіїв *інформації* (публікація в пресі, телепередача, інтернетсторінка та ін.), в яких відповідно цілей дослідження виділяють певні смислові одиниці змісту і форми інформації (*психологічні характеристики* персонажів, жанри повідомлень, *події* та ін.) Потім роблять систематичне вимірювання частоти й обсягу *згадування* цих одиниць у визначеній сукупності текстів або інших носіях інформації. Контент-аналіз дає змогу виявити окремі психологічні характеристики комунікатора, аудиторії, повідомлень та їхні взаємозв'язки [41, с. 90].

Міри центральної тенденції – характеристики сукупності змінних (ознак), що вказують на найбільш типовий, репрезентативний для досліджуваної вибірки результат [12, с. 76].

Мотив (від лат. *moveo* – рухаю) – рушійна сила, яка спонукає *людину* до дії, до боротьби за досягнення поставленої мети. Мотивами дій є людські *потреби, почуття, інтереси*, усвідомлення необхідності діяти. Допускають, що в людини може виникати стан спонукання (*потягу*) без переживання й усвідомлення мотиву. Водночас *діяльність* може бути полімотивованою, тобто мати кілька мотивів [41, с. 110].

Мотивація – сукупність причин психологічного характеру (система *мотивів*), які зумовлюють *поведінку* і *вчинки* людини, їхній початок, *спрямованість* і *активність*.

Мотивування (від фр. *motiver* – наводити *мотиви*) – раціональне пояснення *суб'єктом* причин своїх дій. Мотивування відрізняється від дійсних мотивів *поведінки* людини і є однією з форм їх усвідомлення. За допомогою мотивування *особистість* іноді оправдує свої *дії* і *вчинки*, приводячи їх у відповідність із нормативно заданими суспільством способами поведінки в даних *ситуаціях* і своїми особистими нормами. Мотивування іноді може свідомо використовуватись суб'єктом для приховування дійсних мотивів його поведінки. [41, с. 110].

Мета: *На основі аналізу результатів соціометричних досліджень, проведених з учнями початкових класів, дослідити показники частотного розподілу мотивації соціометричного вибору. Встановити існуючі тенденції і дати їм наукове пояснення. Зробити прогностичну оцінку щодо можливих негативних наслідків у подальшому становленні особистості учнів, причиною яких можуть бути недоліки та упущення при формуванні їх мотиваційної сфери на більш ранніх етапах онтогенезу (в початкових класах).*

Оснащення лабораторного заняття. Емпіричний роздатковий матеріал, одержаний в процесі досліджень дітей 3 класу однієї із шкіл м. Івано-Франківська.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Дайте визначення контент-аналізу як методу соціально-психологічних досліджень.*
2. *На чому ґрунтується процедура контент-аналізу.*

3. Назвіть основні етапи підготовки до проведення дослідження з допомогою контент-аналізу.

4. Оберіть для себе тему і предмет дослідження, визначте ключові категорії і вкажіть частотність яких індикаторів ви будете фіксувати і в яких одиницях виміру.

5. Що таке коефіцієнт Яніса і наскільки доцільним є його використання в психологічних дослідженнях.

6. В основі багатьох контент-аналітичних узагальнень покладено закономірність, яку у свій час сформулював Ч. Осгуд. Що це за закономірність, у чому її суть і наскільки доречним є її використання в процесі психологічних та соціологічних досліджень.

7. Що таке мотив? Основні функції мотиву.

8. Мотиваційна сфера в структурі особистості: її роль і значення.

9. Що означає усвідомлювані та реальні мотиви

10. Класифікація мотивів.

11. Поясніть зміст понять мотивація і мотивування.

Практичне завдання: Провести дослідження на основі обробки емпіричного матеріалу.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Практичне завдання: Полягає у проведенні дослідження на основі обробки вже наявного емпіричного матеріалу. Суть процедури дослідження полягає у тому, що студенти повинні обробити індивідуальні листочки кожного учня, на яких він вказував не лише прізвища та ініціали об'єктів свого соціометричного вибору, а й мотивацію вибору. Робота проводиться лише над фіксацією змісту мотивації учнів і виконується індивідуально або невеликими групами (4-5

студентів – бригадний метод). Обробка емпіричного матеріалу проводиться методом контент-аналізу, тобто способом фіксації усіх якісних відмінностей мотиваційних суджень досліджуваних дітей, а також їхньої кількості. Процедура обробки здійснюється вручну. При цьому, для зручності при груповому методі роботи, хтось один з студентів зачитує дитячі судження, а всі решта занотовують кожне нове формулювання (що значно прискорює роботу). У випадку повторів вже існуючого судження, фіксуються їх частотні характеристики. Далі відбувається їх підрахунок та узагальнюються якісні показники. Для цього усі судження об'єднуються у більш змістовно-ємкісні мотиваційні блоки і їм надається відповідна назва (наприклад, «Учбова мотивація» або «Поведінкова мотивація і т.п.». В подальшому, необхідно знайти суму частотних характеристик кожного блоку і визначити відсоток кожного в загальній структурі дитячої мотивації.

Після остаточного підрахунку кожна з дослідницьких груп зачитує одержані дані, що дозволяє поточнити результати, а також здійснити обмін між групами, які проводили обробку мотивації позитивного та негативного соціометричного вибору. Відзначаються найбільш активні студенти і групи, а також правильність і швидкість обробки та узагальнення одержаних даних.

Інтерпретація результатів дослідження: студенти формулюють часткові та остаточні висновки, а також роблять прогностичні оцінки щодо подальшого особистісного розвитку учнів (можливих напрямків подальшої консультативної роботи з вчителем-класоводом, батьками).

Завдання для самостійної роботи:

- опрацювати питання та основні поняття для наступного заняття;

- підібрати діагностичну методику, підготувати стимульний матеріал, провести дослідження з відповідною обробкою даних, продумати попередні висновки.

Варіант заняття №2. Можна практикувати як завдання для самостійної роботи, результати якої повинні бути відповідним чином оформлені, представлені та обговорені на наступному лабораторному занятті.

Мета: *На основі аналізу інтерв'ю, політичних виступів, заяв представників владних структур Росії; статей, оцінок, коментарів у ЗМІ (інтернетресурсах) Росії щодо подій на Сході України, а також методів і способів залучення Українською державою оборонних засобів виявити і дослідити показники частотного розподілу найбільш вживаних лексичних одиниць з боку російського політикуму та громадян Росії.*

Встановити існуючі тенденції і дати їм наукове пояснення. Зробити прогностичну оцінку щодо можливих сценаріїв розгортання подій на Сході нашої держави, а також забезпечення надійних засобів протидії інформаційній агресії з боку Росії.

Оснащення лабораторного заняття. Матеріали ЗМІ (інтернетресурс), виступи та інтерв'ю представників владних структур Росії, коментарі та оцінки на різноманітних інтернетфорумах.

Практичне завдання: Провести дослідження на основі обробки емпіричного матеріалу у ЗМІ.

Порядок роботи та особливості обробки результатів повністю відповідає процедурі, засвоєній в ході проведення аудиторного лабораторного заняття.

Інтерпретація результатів дослідження: студенти формулюють часткові (попередні) висновки, а також роблять прогностичні оцінки щодо можливих сценаріїв розгортання подій на Сході нашої держави.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.
2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 162-166.
3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – С. 59, 76.
4. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 2.

Тема: ПРОЦЕДУРА ВИКОРИСТАННЯ РЕЙТИНГУ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.

Ключові слова та поняття: соціальна стратифікація, соціальні групи, групові норми і цінності, соціальний статус, соціальна дистанція, соціальна дискримінація.

Група велика – 1) кількісно необмежена умовна спільність *людей*, що виділяється на основі певних соціальних ознак: класова приналежність, *стать*, *вік*, національність та ін.; 2) реальна, значна за розмірами, складно організована спільність людей, залучених у якусь суспільну *діяльність* (наприклад, *колектив* школи або ВНЗ, підприємства або установи) [41, с. 44].

Група мала – відносно невелика кількість безпосередньо контактуючих *індивідів*, об'єднаних загальними цілями або завданнями (наприклад, шкільний клас або студентська академічна *група*).

Група референтна (від лат. referens (referentis) – що повідомляє) – *група* реальна або уявна, мета діяльності та *ціннісні орієнтації* членів якої є еталоном для кожної *особистості*. Синонім – група еталонна.

Група соціальна – більш-менш стійка сукупність *людей*, об'єднаних спільними

інтересами (а також культурними *цінностями* і нормами *поведінки*), які перебувають у більш-менш систематичній взаємодії [41, с. 44].

Групова думка – групове оцінне *судження*, сукупні оцінки, *бажання*, вимоги, в яких виражається ставлення членів *колективу* до окремих питань, явищ, *подій*

фактів, які стосуються їхніх *інтересів*, *потреб* і, як правило, узгоджені з моральними нормами конкретної *групи* [41, с. 44-45].

Групова згуртованість – процес групової динаміки, який характеризує міру (ступінь) *прихильності* до *групи* належних до неї осіб [41, с. 45].

Груповий настрій – це загальний емоційний стан, який панує, переважає в *групі*, створює емоційну атмосферу в ній. Він може як стимулювати, так і пригнічувати *діяльність* членів групи, а інколи навіть призводити до *конфліктів*. Груповий настрій може бути *оптимістичний* і *песимістичний*, мажорний і мінорний, нейтральний, задовільний і незадовільний. Сприятливий *соціально-психологічний клімат* позитивно позначається на *самопочутті* членів *колективу*, забезпечує *ситуацію* успіху в груповій діяльності, дає змогу знайти оптимальне рішення тимчасових труднощів, підтримувати дружні *стосунки* в атмосфері взаємодопомоги і взаємної підтримки, налагоджувати *взаємини* викладачів і *студентів* [41, с. 45].

Соціальна перцепція (від лат. *socialis* – соціальний + *perceptio* – *сприймання*) – *сприймання, розуміння* й оцінка людьми соціальних об'єктів (інших людей, самого себе, *груп, соціальних спільнот* тощо). Термін соціальна перцепція запропонував американський *психолог* Дж. Брунер (1947) для позначення факту соціальної зумовленості сприймання, його залежності не лише від характеристик *стимулу* – об'єкту, а й минулого досвіду *суб'єкта*, його цілей, намірів, значущості *ситуації* і т. д. Пізніше під соціальною перцепцією стали розуміти *цілісне сприймання* суб'єктом не лише предметів матеріального світу, а й так званих соціальних об'єктів (інших людей, груп, класів, народностей і т. д.), соціальних *ситуацій* тощо. Було з'ясовано, що сприймання соціальних об'єктів має низку специфічних рис, які якісно відрізняють його від сприймання неживих предметів. По-перше, соціальний об'єкт (*індивід, група* і т. д.) не пасивний і не байдужий по відношенню до сприймаючого суб'єкту. Впливаючи на суб'єкта сприймання, сприймаюча *людина* прагне трансформувати *уявлення* про себе в сприятливу для своїх цілей сторону. По-друге, *увага* суб'єкта соціальної перцепції зосереджена перш за все на смислових і оцінних *інтерпретаціях* об'єкту сприймання, у тому числі причинних. По-третє, сприймання соціальних об'єктів характеризується тіснішим зв'язком пізнавальних компонентів з емоційними (*афективними*) компонентами, більшою залежністю від мотиваційно-смислової структури діяльності сприймаючого суб'єкта [41, с. 172].

Соціальне порівняння – соціально-психологічне явище, коли зіставляються не лише окремі особистості, а цілі групи людей. Відпадає необхідність ставати добрішим, веселішим, культурним, *освіченішим* тощо, займатися *самовихованням*, якщо *порівняння* на користь індивіда. З'являється можливість

підвищити свою *самооцінку*, ставши членом відповідної *групи*. Окрім того, на члена групи автоматично переноситься її *соціальний статус* [41, с. 173].

Соціальний обмін – особливий тип соціальних дій, що складається із взаємно винагороджуваних *реакцій* людей. Об'єктом соціального обміну можуть бути матеріальні (товари, гроші, економічні послуги тощо) і нематеріальні (*схвалення*, повага, *любов*, *престиж*, вчинки та ін.) *цінності*. Під час «постійних *переговорів*» у *ситуації* взаємодії (обміну) люди прагнуть отримати максимальну винагороду і мінімізувати витрати та вкладення. Кожний *індивід* як раціональний учасник взаємодії калькулює прибуток як різницю між винагородою та витратами і вкладеннями, а також зважає кілька можливих *альтернатив* поведінки. [41, с. 173]

Соціальні норми – вироблено суспільством моделі *поведінки особистості* та *груп*, які сприяють досягненню головних *цінностей* суспільства і життєво важливих для нього відношень. [41, с. 174]

Норма соціальної відповідальності – очікування, що люди будуть допомагати тим, хто від них залежить.

Норми групові (від лат. *norma* – керівне начало, зразок) – сукупність правил і вимог, які виробляє кожна реально існуюча спільнота людей, і відіграє роль важливого засобу регуляції поведінки членами цієї *групи*, особливостей їх *взаємин*, *спілкування*. Групові норми є специфічним видом і своєрідною призмою переломлення соціальних норм, регулюючих життєдіяльність великих груп і суспільства загалом. Наявність у групі відносно стійкої системи групових норм дає змогу співвідносити *поведінку* кожного її члена з виробленим еталоном і на цій основі обирати найбільш ефективні засоби *впливу на особистість* у випадку *потреби* в цьому [41, с. 120].

Соціальні репрезентації (від від лат. socialis – соціальний; фр. representatif – представницький, показовий) – загальноприйняті *переконання, ідеї і цінності*, які підтримуються більшістю. Вони включають також наші погляди і культурну ідеологію, що ми демонструємо іншим, розкриваючи перед ними своє «Я». Наші соціальні репрезентації допомагають пояснювати світ, налагоджувати міжособистісні *стосунки* на засадах *взаєморозуміння* [41, с. 174].

Мета: *Ознайомити студентів з особливостями визначення рейтингу різноманітних об'єктів соціально-психологічних досліджень, а також з можливістю використання даної процедури в роботі практичного психолога. Здійснити апробацію і засвоїти способи нарахування рейтингових коефіцієнтів, що в окремих випадках дозволятиме визначати різні психологічні змінні (наприклад, самооцінку чи рівень домагань).*

З метою формування елементарних навичок застосування даної процедури, провести дослідження у групі, спрямоване на виявлення рейтингу політичних лідерів (або партій і блоків) чи визначення рейтингових коефіцієнтів студентів групи на даному етапі їх професійного становлення. За результатами дослідження сформулювати відповідні висновки та прогностичні оцінки.

Оснащення лабораторного заняття. Заздалегідь підготовлені рейтингові таблиці відповідного розміру, до яких внесено назви тих політичних партій і блоків, які викликають зацікавлення у студентів або ж прізвища та ініціали студентів їх академічної групи. У тому випадку, якщо заняття проводиться у період, коли інтерес до питань виборів спадає, можна використовувати заздалегідь заготовлений емпіричний роздатковий матеріал, одержаний в процесі досліджень студентів-попередників.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. Що таке рейтинг? В чому особливості проведення рейтингу у різних сферах суспільно-політичного життя?

2. Від чого залежить достовірність рейтингових коефіцієнтів?

3. Чому у багатьох країнах так широко використовують процедуру рейтингу?

4. Віднайти в інтернетмережі та опрацювати (законспектувати, скачати) різноманітні процедури нарахування рейтингових коефіцієнтів (спорт, політика, освіта тощо).

Практичне завдання: З допомогою засвоєної процедури провести дослідження спрямоване на виявлення симпатій щодо (далі на вибір в залежності від ситуації): 1) різноманітних політичних партій та блоків, котрі беруть участь у парламентських чи місцевих виборах; або 2) однокурсників, котрі мають найбільший особистісний ресурс для подальшої професійної самореалізації; У першому випадку можна використовувати як результати власного вибору (що потребуватиме значно більше часу для проведення роботи, однак викликатиме більшу зацікавленість в отриманні остаточних результатів), так і вже наявні емпіричні дані студентів-попередників.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Суть процедури полягає в тому, що на основі порівняння між собою усіх об'єктів, котрі будуть внесені до рейтингової таблиці (фізичних осіб, соціальних груп) можна виявити їх рейтингові індекси у досліджуваній сфері поведінки чи діяльності. Зрозуміло, що чим вищими є ці показники, тим

популярнішою, компетентнішою (підготовленішою) чи привабливішою є людина або група людей.

Дослідження розпочинається з того, що піддослідним пропонується заповнити рейтингову таблицю (див. табл.№1). Для цього необхідно визначитись з основним критерієм (запитанням), через лексичний зміст якого і будуть порівнюватись між собою пари досліджуваних. Відомо, що чим більш особистісно значиму сферу діяльності піддослідних охоплюватиме зміст критерію, тим вагомішими і особистісно ціннішими будуть одержані результати. Для студентської аудиторії доречним може бути такий критерій: *«Хто з представників твоєї групи має найвищий потенціал для професійної самореалізації»*.

Таблиця 1

Рейтингова (індивідуальна).

№	Прізвище, ім'я	1	2	3	4	5	6	7	Сума	RQ _i
1	Андрієнко С.	2	2	2	1	2	1	10	
2	Андрущенко П.	0	1	2	0	1	0	4	
3	Барабаш А.	0	1	1	1	2	0	5	
4	Боднар О.	0	0	0	0	1	0	1	
5	Вашенко А.	1	2	1	2	1	0	7	
6	Волинець М.	0	1	0	1	1	0	3	
7	Гайдук І.	1	2	2	2	2	2	11	

Нагадаємо, що найбільш суттєвим моментом рейтингу є те, що процедура здійснюється на основі попарного порівняння. Від досліджуваних вимагається здійснити почергове порівняння всіх представників групи у відповідності з встановленим порядком та визначеними кількісними оцінками. Для зручності, оперують такими оцінками: 2 : 0 – при повній перевазі першого учасника пари, або ж, навпаки, 0 : 2 – при перевазі другого учасника; однакова оцінка 1 : 1 – при позитивному ставленні до обох порівнюваних об'єктів та при відносній рівності їх

можливостей; і, нарешті оцінка 0 : 0 – при надзвичайно низьких професійно-особистісних ресурсах студента.

Тому, у випадку, коли між собою порівнюється дві особи (чи групи людей), які однаково підготовлені або однаково привабливі (тобто до них у суб'єкта виявляється в цілому позитивне ставлення), то варто використовувати оцінки 1 : 1. Однак у випадку порівняння осіб, які на думку експерта однаково слабо підготовлені (чи взагалі не готові) або обидва учасники порівнюваної пари викликають у нього неприязнь, антипатію (як це буває при оцінці політиків і їх партій), то варто використовувати нульові значення для оцінки обох учасників пари (0 : 0).

Найбільш ефективний спосіб заповнення таблиці полягає у тому, що спочатку порівнюється учасник групи (№1) з усіма іншими. При цьому, в таблиці заповнюється перший рядок – оцінки, які отримав учасник №1, а також перший стовпчик – оцінки, які отримали всі інші представники групи у порівнянні з першим. Далі процедура вимагає здійснення таких же дій, тільки з почерговою зміною порядкових номерів учасників. Після завершення процесу оцінювання, піддослідний повинен знайти суму рядка ($\sum \dot{n}_i$) і визначити рейтингові коефіцієнти кожного учасника групи (RQ_i).

$$RQ_i = \sum \dot{n}_i / 2(n-1);$$

де n – кількість піддослідних, $\sum \dot{n}_i$ – сума рядка.

На цьому перший етап дослідження закінчується. Далі на основі індивідуальних показників заповнюють зведену рейтингову таблицю. Зробити це можна лише при умові, коли досліджувані вказують своє прізвище в індивідуальних таблицях. Зведена таблиця, на відміну від індивідуальної, немає "заштрихованої діагоналі", оскільки до цих клітинок заносять ті оцінки, котрі кожен піддослідний виставив сам собі.

Основна закономірність, яка характерна для методу експертних (суб'єктивних) оцінок стверджує, що чим більша кількість експертів бере участь у дослідженні, тим менший вплив матимуть суб'єктивні оцінки на кінцевий результат. Це означає, що ті випадкові чи упереджені оцінки, які можуть мати (і мають) місце при виконанні процедури кимось з досліджуваних, нівелюються за рахунок статистично великої кількості учасників.

На основі наявного кількісного ряду даних ми можемо одержати середньостатистичні показники. Цінність останніх полягає не тільки в тому, що вони даватимуть більш правильний результат, ніж будь-який окремо взятий показник, а ще й у тому, що вони є надійною базою для визначення самооцінки піддослідного.

Дана процедура запропонована нами і характеризується простотою проведення і надійністю одержаних результатів. Так, відомо, що коли ми отримуємо у зведеній таблиці середньостатистичні показники кожного ряду (RQ_i), то це середнє значення легко порівняти з індивідуальними значеннями (RQ_i). Якщо кількісні показники близькі за своїми значеннями, то у піддослідного існує тенденція до адекватної самооцінки, якщо ж індивідуальні показники суттєвим чином відрізняються від середньостатистичних показників в ту чи іншу сторону, то ми можемо стверджувати про наявність тенденції до неадекватної самооцінки (завищеної чи заниженої). В залежності від числових значень у відхиленнях індивідуальних показників, ми можемо більш категоричніше стверджувати про міру неадекватності самооцінки піддослідного (див. табл. 2)

З метою ілюстрації даного способу визначення самооцінки розглянемо індивідуальні кількісні показники кожного представника групи і порівняємо їх з тими

середньостатистичними оцінками, які йому виставила група (див. узагальнені показники – табл. 2). Для зручності ми виділили клітинки індивідуальних результатів.

В узагальненій таблиці сума значень визначається без врахування індивідуальних показників. І, нарешті, останній стовпчик табл. 2 – це середньостатистичні рейтингові суми, які за бажанням можна перетворити і у коефіцієнти.

Таблиця 2

Рейтингова (узагальнена).

№ п/п	П.І.Б.	1	2	3	4	5	6	7	Σ – інд. показники	ΣRi
1	Андрієнко	10	8	10	8	10	11	11	58	9,7
2	Андрущенко	6	11	3	4	4	3	3	23	3,8
3	Барабаш	4	8	3	6	5	8	6	37	6,1
4	Боднар	0	0	2	6	1	0	0	3	0,5
5	Ващенко	3	0	5	2	7	3	4	17	2,8
6	Волинець	8	5	8	4	3	6	8	36	6,0
7	Гайдучок	10	9	10	11	11	10	9	61	10,1

Як бачимо з наших умовних результатів узагальненої таблиці, троє представників групи (Андрієнко, Волинець, Гайдучок) претендують на адекватну самооцінку. При чому, у двох крайніх до того ж дуже високий статус у досліджуваній сфері діяльності (поведінки).

Натомість є всі підстави для припущення, що у Андрущенка, Боднара та Ващенка неадекватна завищена самооцінка, а також надзвичайно низький статус у групі за критерієм предмету дослідження. Водночас, результати Барабаша засвідчують про занижену самооцінку (3 бали проти 6,1 бала групи). При чому, якщо він сам оцінює свої можливості у досліджуваній сфері як низькі, то група в цілому вважає їх

середніми.

Незважаючи, що дані цієї таблиці умовні і представлені лише для ілюстрації тих чи інших тенденцій, все ж зазначимо, що далеко не завжди така невеличка група дає підстави для категоричних узагальнень. В такому випадку одержані результати слід розцінювати як прогностичні і як такі, що потребують подальших підтверджень чи спростувань.

Інтерпретація результатів дослідження: студенти формулюють часткові та остаточні висновки, а також роблять прогностичні оцінки щодо можливих способів підвищення рейтингу тих чи інших досліджуваних (політиків, викладачів, студентів – в залежності від обраних цілей дослідження), а отже подальшої їх професійної, статусно-рольової чи в цілому особистісної самореалізації.

Завдання для самостійної роботи:

- опрацювати питання та основні поняття для наступного заняття;

- підібрати діагностичну методiku, підготувати стимульний матеріал, провести дослідження з відповідною обробкою даних, продумати попередні висновки.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.

2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 199-203.

3. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 3.

Тема: ЗАПИТАЛЬНИК Г. АЙЗЕНКА ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ (ЕРІ).

Ключові слова та поняття: запитальник, самоопис, модель особистості К. Юнга, нейротизм, емоційна стійкість, інтроверт, екстраверт, "коло Айзенка", реєстраційний бланк, ключ запитальника, шкала ширості.

Екстраверсія-інтроверсія (від лат. extra – понад, поза, intro – всередину + лат. vertere – повертаю, звертаю) – *характеристика індивідуально-психологічних відмінностей людини, крайні полюси якої відповідають переважній спрямованості особистості* або на світ зовнішніх об'єктів, або на явища власного суб'єктивного світу. *Поняття екстраверсії та інтроверсії введені К. Юнгом для позначення двох протилежних типів особистості. Найбільш інтенсивно розробка проблеми екстраверсії-інтроверсії велася у факторних теоріях особистості (Р. Кеттел, Дж. Гілфорд, Г. Айзенк та ін.) [41, с. 60-61].*

Нейротизм – у теорії Г. Айзенка один із екстремумів діапазону нейротизм-стабільність, що характеризується тенденцією до *тривоги*, частою зміною *настрою* та *депресіями* [41, с. 118].

Мета: *ознайомити з процедурою та концептуальними особливостями створення запитальника Г. Айзенком, провести самотестування і дати інтерпретацію показникам самоопису. На основі одержаних індивідуальних показників зробити необхідні рекомендації щодо корекції небажаних особистісних характеристик чи поглиблення (вдосконалення) потрібних та бажаних.*

Оснащення лабораторного заняття: запитальник Г. Айзенка (друкований варіант або його ксерокопія), реєстраційні бланки.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

- 1. Яка концепція покладена в основу запитальника Г. Айзенка. Чому цих основних концептуальних положень виявилось недостатньо для створення автором даної методики і він змушений був її доповнити своїми положеннями.*
- 2. Дайте тлумачення поняттю нейротизм як важливій системній характеристиці особистісних проявів.*
- 3. Що таке «коло Айзенка».*
- 4. Вкажіть на основні пункти застережень при використанні запитальника та в процесі обробки результатів дослідження.*
- 5. В чому виявились переваги та оригінальність методики, котрі дозволили її ефективно використання і в наш час.*

Практичне завдання:

- провести дослідження в груповій формі (або попарно в режимі дослідник-досліджуваний) за методикою ЕРІ (Г.Айзенк). Запропонувати студентам найбільш вдалу модель інтерпретації даних, а також перевірки показників на достовірність.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

У своїй викладацькій практиці ми вдаємось до кількох способів проведення заняття.

Варант 1. Процес виконання роботи полягає у тому, що кожен студент, маючи бланк запитальника (див. додаток А) і бланк відповідей (мал.1), може після зачитування викладачем

інструкції приступати до самотестування (самоопису).

Інструкція: *"Зараз Вам буде запропоновано відповісти на цілу низку запитань. Відповідайте тільки "так" чи "ні", проставляючи у кожній клітинці відповідно знак "+" чи "-". Не задумуйтеся на довго, оскільки важливою є ваша перша реакція. Зважте на те, що досліджуються тільки деякі ваші особистісні характеристики і тому правильних чи неправильних відповідей тут немає".*

Оскільки процес такого дослідження завжди має недоліки інтроспективного характеру, то інструктору особливо важливо наголосити на точному дотриманні інструкції, інакше це може призвести до нещирості відповідей досліджуваних. Даний спосіб тестування має як свої переваги, так і недоліки. Зрозуміло, що повна свобода в процесі тестування не лише сприяє хорошему осмисленню змісту запитань, а й правильності відповідей студентів. Водночас, це призводить до різного темпу роботи кожного з них, а отже затягуванню у здійсненні подальших етапів дослідження. Тому інколи ми практикуємо діалоговий режим роботи, коли студенти працюють у парах і один з них виступає у ролі дослідника (зачитує запитання), а інший у ролі досліджуваного. Однак, і тут є свої недоліки пов'язані з тим, що зміна ролей призводить до того, що тому, хто в ролі досліджуваного вже не цікаво проходити цей етап (втрачено ефект новизни). За таких умов можна вдатись до використання взаємозамінюваної форми тесту (якщо вона є). Тоді така рокировка цілком себе виправдовує і обом студентам пари цікаво виконувати завдання. На завершення (домашнє завдання), вони повинні перевірити достовірність одержаних даних, а значить підтвердити надійність своїх показників за допомогою тієї взаємозамінюваної форми, котру вони ще не використовували.

Бланк відповідей

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	41
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57			

Наступний етап – *обробка результатів*. Після завершення роботи, психолог розпочинає обробку даних. Для цього використовується ключ, у відповідності з яким і підраховуються загальні показники: шкал ширості (контрольна шкала), екстраверсії – Е, нейротизму – Н. Слід зазначити, що кожна відповідь, яка співпадає з ключем оцінюється одним балом. Результати обов'язково заносяться до протоколу.

Необхідно пам'ятати, що обробку результатів розпочинають тільки з підрахунку показників шкали ширості. Вважається, що показники норми знаходяться у межах 4 балів. Якщо піддослідний набирає тут ≥ 5 балів, то це є свідченням його неширості перед самим собою і тому подальшу обробку даних слід припинити. Це також може бути ознакою деякої демонстративності своєї поведінки або ж орієнтованості піддослідного на соціальне схвалення. Якщо ж показники шкали ширості у нормі, то підрахунок балів необхідно продовжити за наступними двома шкалами:

Екстраверсія-інтроверсія: 10-14 – середнє значення, ≥ 15 – екстраверт, ≥ 19 – яскравий екстраверт, ≤ 9 – інтроверт, ≤ 5 – яскравий інтроверт.

Нейротизм: 10-14 – середнє значення нейротизму, ≥ 15 – нейротична особистість, ≥ 19 – дуже високий рівень нейротизму, ≤ 9 – емоційно стійка особистість, ≤ 5 – яскраво виражені показники емоційної стійкості.

Ключ до запитальника

Шкала щирості	6,24,36 – так; 12,18,30,42,48,54 – ні
Екстраверсія	1,3,8,10,13,17,22,25,27,39,44,46,49,53,56 – так; 5,15,20,29,32,34,37,41,51 – ні
Нейротизм	2,4,7,11,14,16,19,21,23,26,28,31,33,35,38,41, 43,45,47,50,52,55,57 – так

Нагадаємо, що у випадку, коли відповідь піддослідного співпадає з ключем, то йому нараховується 1 бал. Для зручності у ключі подаються тільки показники одного з полюсів шкали (екстраверсії і нейротизму). Пам'ятаючи про те, що кожна шкала складається з 24 запитань, можна дуже легко визначити показники протилежного полюсу ($24-n$); де n – показники екстраверсії і нейротизму.

Інтерпретація результатів дослідження: На основі одержаних даних робляться висновки і надаються рекомендації окремим учасникам групи. Тим учасникам дослідження, в кого виявились високими показники шкали щирості необхідно зважити на свою типову помилку і надалі в процесі досліджень слід прагнути бути більш самокритичним та об'єктивнішим. Всі інші студенти для зручності інтерпретації одержаних даних використовують графічні методи (систему координат основних факторів та «коло Айзенка»). У висновках роботи досліджувані повинні знайти підтвердження чи сумніви у об'єктивності одержаних результатів. Для цього варто скористатись не лише науково-методичними процедурами (знаходження ретестової надійності або надійності взаємозамінюваних форм), а й емпіричним досвідом (вказати на кластери поведінкових реакцій, звички, особистісні риси, характеристики нервової

системи тощо).

І, на завершення зазначимо, що цей запитальник Г.Айзенка широко використовується у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях. За даними деяких авторів (І.М.Гільяшева, А.Г.Шмельова і В.І.Похілько) адаптація цієї методики потребує подальшої роботи над нею.

Коефіцієнти ретестової надійності для фактору екстраінтроверсії складають 0,82-85, для фактору нейротизму – 0,81-0,84; надійності методом розщеплення – 0,74-0,91. За даними багатьох зарубіжних авторів, запитальник характеризується високими показниками валідності.

Варіант заняття 2.

Це вже абсолютно інше заняття, котре переслідує і зовсім інші цілі. Однак його варто проводити лише після першого заняття (Варіант 1).

Мета: *ознайомити студентів з структурою і особливостями побудови запитальника. Шляхом осмислення змісту запитань, що складають основу кожної з 3-х шкал, спробувати вдосконалити змістову, лексичну і стилістичну конструкцію запитань. Дотримуючись концептуальної основи запитальника, спробувати вдома створити взаємозамінювану форму методики.*

Оснащення лабораторного заняття: запитальник Г. Айзенка (друкований варіант або його ксерокопія).

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Практичне завдання: полягає у тому, щоб детальніше ознайомитись з специфікою побудови конструкцій запитань методики і піддавши критичному аналізу спробувати

вдосконалити їх зміст, лексику і стилістику. Для цього вся академічна група студентів поділяється на 6 підгруп (4-5 осіб), кожна з яких працює над відповідною шкалою (2 підгрупи – одна шкала): інтроверсії – екстраверсії; нейротизму – емоційної стійкості; шкала ширості. Кожен індивідуально-груповий проект заслуховується, аналізується і оцінюється. За результати обговорень відбираються кращі зразки, котрі в перспективі можна використовувати у аналогічній роботі з наступниками даних студентів.

Наступний етап роботи лише буде розпочато на даному занятті. В домашніх умовах робота буде продовжена і остаточне завершення відбуватиметься на наступному занятті, під час загального групового обговорення та оцінки зробленого. Внаслідок цього усі варіанти найбільш вдалих конструкцій запитань будуть у відповідному порядку включені у зміст запитальника, який умовно буде названо «Запитальник Айзенка, форма В – експериментальна». В цілому оцінити роботу групи можна буде лише після апробації форми В. В рамках же даного заняття, кожна з груп повинна розпочати роботу над створенням нової форми вже обраної ними шкали.

Завдання для самостійної роботи:

- кожна з груп в домашніх умовах працює над створенням нової форми тієї шкали, над якою вони працювали на занятті. Важливою умовою створення взаємозамінюваної форми запитальника є повне збереження авторської концепції, а також змістової основи оригінальних запитань при побудові їх нової форми;

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.
2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики:

інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 41-47.

3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – С. 8-11.
4. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 4.

Тема: ІДЕАЛ ЯК ОБЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ:
МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Ключові слова та поняття: ідеал, цінність, моральна цінність, аксіологія, кумир.

Аксіологія (від гр. *axios* – цінний, *цінність*+ гр. *logos* – слово, поняття, вчення) – учення про природу *цінностей* (моральних, естетичних та ін.), їх зв'язку між собою, з соціальними, культурними чинниками та *особистістю людини*.
Аксіологія виховання – орієнтація на *цінності*, що сприяють

задоволенню потреб *людини* та відповідають особистим запитам і нормам у певній історичній та життєвій *ситуації* [41, с. 15].

Кумир – кумир — «подоба, образ». Це предмет, що зображує божество, якому поклонялися у глибоку давнину. Ідолопоклонництво або ідолопоклонство у сучасному [Вікіпедія].

Ціннісні орієнтації – відображення у *свідомості людини цінностей*, які визнаються нею як стратегічно важливі цілі й загальні *світоглядні* орієнтири. Їх усвідомлюють, їхні функції – регулювання *поведінки* і *діяльності особистості* в найбільш значущих життєвих *ситуаціях* [41, с. 200].

Ціннісно-орієнтаційна єдність групи – один з основних показників *згуртованості групи*, що фіксує ступінь збігу *позицій* і оцінок її членів стосовно цілей *діяльності* й *цінностей*, найбільш значущих для групи в цілому. Високий ступінь ціннісно-орієнтаційної єдності є важливим джерелом інтенсифікації внутрішньогрупового *спілкування* і підвищення ефективності спільної *діяльності*. Водночас це не спричинює нівелювання особистості в групі, не перешкоджає розмаїттю смаків, *інтересів* і звичок її членів. Не обов'язковим має також бути збіг у *розумінні* способів досягнення спільних цілей [41, с. 201].

Цінність – міждисциплінарна наукова *категорія*, що позначає об'єкти, властивості або ідеї, які мають значущість для *людини*, втілюють у собі ідеали та є для особистості еталоном потрібного, надають *сенсу життю* [41, с. 201].

Я-ідеальне (від фр. *ideal*, грю *idea* – ідея, *поняття*, *образ*) – уявлення про себе як про такий ідеал, яким би *людині* хотілось стати в результаті реалізації своїх можливостей (за Р. Бернсом) [41, с. 203].

Ідеал (з лат *idealis*) – вища цінність; найкращий, завершений

стан того чи іншого явища; зразок особистих якостей, здібностей; вища норма етичної особи; вищий ступінь етичного уявлення про благо і належність; досконалість у відношеннях між людьми; найбільш довершений устрій суспільства, вища абсолютна істина Бог.

Ідеал – взірець досконалості, образ бажаного і уявного майбутнього, приклад, взятий особистістю за зразок поведінки.

Мета: зважаючи на те, що ідеал належить до одного з центральних мотиваційних утворень та сфери самосвідомості, розробити анкету для дослідження ідеалу дітей молодшого шкільного і підліткового віку та здійснити їх апробацію з відповідним контингентом досліджуваних. Дати комплексну оцінку розробленим та апробованим варіантам анкет. Одержаний в процесі використання анкети емпіричний матеріал обробити, узагальнити та здійснити порівняльний аналіз сфери самосвідомості молодшого школяра і підлітка.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Що таке ідеал? Вкажіть основні функції ідеалу. Чи можна на підставі названих вами функцій стверджувати, що ідеал має безпосереднє відношення до мотиваційної сфери особистості.*
2. *Чому у будь-якій концепції здійснення виховного впливу на людину (особистість) формуванню ідеалів відводиться провідна роль?*
3. *Що відбувається у тому випадку, якщо цей процес нецілеспрямований і не є соціально важливим чи бажаним.*
4. *Що ви розумієте під поняттям кумир? Чим відрізняється ідеал від кумира?*

5. Поясніть зміст понять *цінність*, *моральна цінність*, *аксіологія*.

Практичне завдання: реалізується бригадним методом на основі добровільного об'єднання у невеликі групи (4-5 осіб), котрі працюють за методом "мозкового штурму, атаки". Кожен студент може і повинен пропонувати свій варіант формулювання запитань анкети, котрі занотовуються у робочий зошит. Анкета повинна містити не менше 10 запитань. Слід звертати увагу не тільки на зміст запитань, а й на їх форму. По завершенні процедури продукування запитань, слід критично осмислити зміст запропонованих варіантів і обрати найбільш довершені та концептуально бажані запитання для остаточного проекту анкети.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Самій процедурі створення анкети передують теоретичне ознайомлення з тим, що собою являє анкета як інструмент збору інформації; в яких випадках слід вдаватись до процедури анкетування; які типи і види анкет використовують в соціології та психології; яких вимог слід дотримуватись при розробці і використанні анкет.

Вступна частина. Видове різноманіття запитань, які найчастіше адресують респонденту, зумовлене наступними трьома особливостями:

- 1) метою, яку переслідує дослідник, ставлячи респондентам те чи інше запитання;
- 2) наявністю або відсутністю можливих відповідей;
- 3) змістом запитань.

В залежності від мети постановки запитань, останні поділяються на *змістові (результативні) та функціональні*. З допомогою перших дослідник робить висновок про досліджу-

вані явища та їх взаємозв'язок. Основне призначення функціональних запитань полягає в оптимізації та впорядкуванні процесу опитування. Незважаючи на те, що дослідник, здебільшого, намагається таким чином формулювати функціональні запитання, щоб вони одночасно мали змістову цінність, відповіді на ці запитання, як правило, не обробляються.

Що стосується *функціональних* запитань, то до них належать:

1. Функціонально-психологічні. Використовуються з метою зняття напруги, хвилювання при переході від однієї теми до іншої, а також для уникнення небажаних установок, які виникають у досліджуваного.

2. Запитання-фільтри. Перш ніж поставити досліджуваному змістове запитання, доцільно в'яяснити, чи належить він до тієї групи людей, якій це питання може бути адресоване. Ця інформація особливо важлива при визначенні ступеня компетентності досліджуваних у тих питаннях, що є предметом дослідження, а отже і їх об'єктивності та достовірності.

3. Контрольні запитання. Основне призначення цього виду запитань – перевірка правильності одержаних даних (котрі одержують при відповіді на змістові запитання). Вони виконують функцію «лакмусового папірця», оскільки є індикатором щирості та правдивості досліджуваного. Зрозуміло, що такого роду запитання повинні слідувати лише після змістових. Останні можуть бути проконтрольовані кількома контрольними (все залежить від обсягу анкети – загальної кількості запитань). Спочатку необхідно сформулювати цілу низку змістових запитань. В залежності від предмету дослідження, вони можуть стосуватись різної тематики (наприклад, сім'ї, роботи, успіхів у навчанні, перебуванні у

колективі тощо). З їх допомогою обов'язково виявляється ціла низка індикативних суджень, в котрих об'єктивовано різноманітні оцінки, ставлення щодо предмету дослідження. Далі, через кілька запитань, в анкеті повинно міститись контрольне запитання, котре якраз і дозволить перевірити щирість відповіді досліджуваного. Таких запитань може бути кілька в анкеті і вони подаються з певним інтервалом. Однак, у жодному випадку контрольні запитання не можуть слідувати зразу ж за тим змістовим запитанням, відповідь на яке вони контролюють. Пояснюється це тим, що відповідь на кожне наступне запитання завжди опосередкована впливом від змісту попереднього та відповіддю досліджуваного на нього.

Співставлення відповідей на поставлені запитання дасть можливість виявити наскільки відвертим в процесі опитування був респондент. У випадку, коли у відповідях виявлено суттєві протиріччя, результати не варто брати до уваги, а отже виникає необхідність у додатковому проведенні дослідження, з метою отримання достовірної інформації.

Слід зазначити, що контрольні запитання можуть виконувати декілька **функцій**:

- 1) *контролювати відповіді на одну і ту ж тему;*
- 2) *можуть бути підставою для визначення коефіцієнту довіри до анкети, запитальника або іноді, навіть, щодо окремого запитання;*

Процедура підбору таких запитань може бути різною. *Наприклад*, до змісту діагностичної методики (опитувальника, анкети, тесту і т.п.) включають питання, яке потребує чіткої, об'єктивної, однозначної або очевидної і всім відомої відповіді.

Необхідно пам'ятати про те, що пряме перенесення результатів контролю на підставі однієї альтернативи на все запитання (або на основі одного запитання на всю тему, анкету

чи запитальник) також далеко не завжди є методологічно виправданою процедурою. Тому контроль за щирістю відповідей досліджуваного треба проводити не лише обґрунтовано та обережно, а й комплексно.

При підготовці анкети можна використовувати Запитання поділяються на *відкриті* та *закриті* в залежності від того, чи пропонуються після них можливі варіанти відповідей. До закритих відносяться такі, в яких досліджуваному пропонується одна або декілька можливих відповідей. В такому випадку він повинен зробити лише вибір з запропонованих варіантів. При проведенні інтерв'ю можливі відповіді зачитуються або показуються на картці.

Існує декілька видів закритих запитань: *"так/ні"*, *альтернативні* і *"запитання-меню"*. Запитання типу *"Чи займаєтесь Ви громадською роботою?"*, *"Чи підписались би Ви на найбільш популярні часописи?"* та ін. мають свою специфіку, викликану тим, що їх формулювання неврівноважене, тобто в ньому має місце тільки одна із можливих альтернатив, що якраз і сприяє її вибору. Використання цього виду запитань є сумнівним і в методичному плані, особливо при вивченні знань, умінь та установок. Так, *наприклад*, запитання *"Чи подобається Вам ... ?"*, *"Чи хотіли б Ви ... ?"*, *"Чи задоволені Ви ... ?"* однозначно викликають зміщення акцентів відповідей в позитивному напрямку. Саме з цією метою рекомендують якнайменше використовувати таку форму запитань, надаючи при цьому перевагу альтернативним.

Деякі науковці, з метою зменшення дії феномену зміщення, формулюють сугестивну альтернативу в середині запитання, *наприклад*: *"Скажіть, будь-ласка, чи є у Вас вдома комп'ютер?"*, *"Як Ви вважаєте, чи потрібен Вашому місту Палац спорту"*. Сугестивний вплив при цьому зменшується,

однак він не зникає повністю.

Альтернативне запитання відрізняється від запитання "так/ні" такою важливою характеристикою як врівноваженість формулювання.

Другою не менш важливою характеристикою альтернативного запитання є те, що відповіді, які пропонуються досліджуваному носять взаємовиключний характер.

Цікавою різновидністю функціонального запитання є **запитання-діалог**, у якому в уста співбесідників вкладаються різні висловлювання. Від досліджуваного вимагається лише погодитись з одним із них. Форма діалогу доречна хоча б тому, що абстрактне тут стає більш наочним. Використання малюнків, які зображують співбесідників, підсилює проєктивний ефект, що дозволяє швидше ввести досліджуваного в ситуацію опитування (**запитання-ілюстрації**). Останні повинні обов'язково враховувати вікові та статево-рольові особливості досліджуваного (*наприклад*, при опитуванні досліджуваних зображення повинні відповідати їх гендерним особливостям).

Шкальні запитання є не менш важливою різновидністю альтернативного запитання. Досліджуваний повинен відмітити інтенсивність якого-небудь явища чи думки, рівень вираженості якоїсь характеристики, властивості.

Від альтернативного запитання треба відрізнити "**запитання-меню**". Цей вид запитань дозволяє досліджуваному вибрати декілька відповідей:

Розробка закритих запитань має цілу низку своїх специфічних особливостей. Так класифікація можливих відповідей повинна опиратись на загальну схему ситуації, що вивчається: вона повинна містити у собі основні елементи і процеси, які необхідно виділити в даній ситуації, з тим, щоб можна було їх зрозуміти, передбачити її майбутній стан і

прийняти щодо неї певні рішення. Так при вивченні мотивів звільнення з роботи дослідження треба починати з аналізу структури трудової діяльності, виділення її основних елементів, змісту праці, її умов та організації, результатів праці і т.п. Подальша класифікація повинна відповідати виділеній структурі трудової діяльності. Вона повинна бути багатоступінчатою, а отже здійснювати поступовий перехід від загальних категорій до часткових. Система відповідей на кожному етапі повинна мати однакову міру спільності, а запропоновані категорії повинні бути вичерпними (ємкісними) та непересічними за своїм змістом. Класифікація повинна якомога чіткіше виражати спосіб розуміння досліджуваними тієї ситуації, яка вивчається; а також враховувати факти, які вони вважають гідними уваги та категорії, якими вони мислять.

Формулювання запитань.

Потребує особливої уваги, оскільки від цього етапу залежить достовірність інформації. Неправильне формулювання може привести до сильного зміщення результатів. Запитання і відповіді повинні бути сформульовані таким чином, щоб досліджуваний міг:

- 1) правильно зрозуміти їх;*
- 2) вибрати адекватну відповідь;*
- 3) правильно сформулювати відповідь своїми словами.*

При цьому слід пам'ятати, що в процесі дослідження необхідно уникати складних та незрозумілих формулювань (слова повинні бути зрозумілі навіть найменш освіченому респонденту). Категорично забороняється вживати спеціальні терміни, а якщо вони все-таки використовуються, то їх значення потрібно обов'язково пояснити.

Запитання може бути неправильно зрозумілим через систему категорій респондента, з якою він його співвідносить.

Слово може мати абсолютно різне значення для різних досліджуваних. Одна з важливих вимог полягає у тому, що дослідник (автор анкети) повинен уникати вживання слів з нечітко визначеним змістом: "деякі", "часто", "інколи", "рідко", "мало", "багато". За будь-яких умов дослідник зобов'язаний в процесі пілотажного дослідження перевірити на скільки сформульовані запитання відповідають системі категорій досліджуваного. У випадку, якщо в анкеті зустрічаються такі слова, необхідно вдатися до більш чіткої квантифікації зазначених категорій.

Також слід враховувати той факт, що у кожній мові існують емоційно забарвлені (а отже *сугестивні*) слова, які пов'язані з загальноприйнятими нормами, цінностями, стереотипами та установками. Тому їх використання може визначити (зумовити) або схилити досліджуваного до тої чи іншої відповіді, яка, може виявитись недостовірною. Тому при формулюванні запитань необхідно звертати увагу на те, *чи не несе запитання в собі надмірне емоційне навантаження? чи не закладено у ньому типові стереотипи? чи не включено до його змісту якихось престижних (чи популярних) імен? чи не використано у ньому схвальних відгуків, що спрямовують (визначають) подальшу відповідь досліджуваного?* Також у запитанні не повинні проявлятися думки, цінності та установки дослідника.

Деякі запитання можуть викликати у досліджуваного стан невдоволення, а, отже, і негативну реакцію. Причиною такого стану може бути їх зміст, який пов'язаний з об'єктивацією поведінки, що не схвалюється в суспільстві або вони торкаються чисто особистісних сторін життя, або висловлене досліджуваним судження може суттєво позначитись на його самооцінці і як наслідок знизити його престиж. Психологи та соціологи часто забувають, що люди можуть бути чутливими до

такого роду запитань. Тому і не дивно, що зловживання такою формою і змістом запитань призводить до отримання недостовірних відповідей.

Слід також пам'ятати про те, що і сама конструкція запитання може мати сугестивний вплив на досліджуваного, тим самим налаштовувати його до певної відповіді. Йдеться про так звані "установочні" запитання: *"Ви ж не вважаєте, що ... Чи не правда?" та ін.*, які підштовхують респондента до заперечної відповіді; водночас питання типу *"Хіба ви не хочете?"* – схиляє його до ствердної (погоджувальної) відповіді.

Запитання може виявитись сугестивним (навідним), якщо при його формулюванні не було враховано альтернативи. *Наприклад, "Чи задоволені ви своєю роботою?"* – передбачає тільки одну з можливих відповідей, викликаючи навіювання у бік погоджувального контексту. Для уникнення цього ефекту необхідно перетворити запитання в альтернативне.

Підведення підсумків лабораторного заняття.

Кожна група студентів зачитує свій варіант анкети. Всі решта студентів уважно слухають, коментують, висловлюють зауваження, побажання та рекомендації. Внаслідок висловлених оцінок викладач робить підсумок заняття, відмічає групи студентів, що були найбільш активними і продуктивними, обирає найкращі з запропонованих варіантів і виставляє оцінки.

Завдання для самостійної роботи:

- доповнити індивідуальні (чи групові) проекти найбільш доречними запитаннями;
- опрацювати теоретичні питання та ключові поняття для наступного заняття;
- підібрати діагностичну методикку, підготувати стимульний матеріал, провести дослідження з відповідною обробкою даних, продумати попередні висновки.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.
2. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
3. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328с..

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
3. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 5.

Тема: МОДЕЛЬ РЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ ЗА К. ТОМАСОМ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.

Ключові слова та поняття: конфлікт, суперечності, конфліктна ситуація, об'єкт конфлікту, опоненти конфлікту, види конфлікту(внутрішньо особистісний, міжособистісний, міжгруповий та ін.), модель регулювання конфлікту, методи розв'язання конфлікту.

Модель – (рос. *модель*, англ. *model*, нім. *Modell n*, фр. *modèle*, від лат. *modulus* – «міра, аналог, зразок») – відтворення чи відображення об'єкту, задуму (конструкції), опису чи розрахунків, що відображає, імітує, відтворює принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи (та) характеристики об'єкта дослідження чи відтворення (оригіналу). Модель — це деякий матеріал чи описово представлений об'єкт або явище, що є спрощеною версією модельованого об'єкта або явища (прототипу) і в достатній мірі повторює властивості, суттєві для цілей конкретного моделювання (опускаючи несуттєві властивості, в яких він може відрізнятися від прототипу). Розрізняють натурні, фізичні, теоретичні, математичні та ін. моделі [Вікіпедія].

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення осіб і *груп*, їхніх ідей, протилежних поглядів, *інтересів*, *потреб*, оцінок, прагнень, *рівня домагань* тощо. В основі конфлікту можуть лежати реальні або ілюзорні, усвідомлені або неусвідомлені *протиріччя*, спроба вирішення яких відбувається на фоні гострих емоційних станів. Прийоми психологічного тиску на опонентів, *стиль*, стратегія і тактика протиборотства відображають індивідуальні *характеристики* учасників конфлікту. Способи запобігання і розв'язання конфліктів ґрунтуються насамперед на здійсненні психологічного *впливу* на опонентів, щоб змінити їхні ставлення, *установки* [41, с. 90].

Конфлікт внутрішньоособистісний – зіткнення *інтересів*, *потреб*, *потягів особистості*, що виникають за умови їхньої приблизної паритетності за інтенсивністю і значущістю, але різної спрямованості. Найчастіше внутрішньоособистісні конфлікти поділяють на мотиваційні (боротьба одночасно актуалізованих суперечливих потреб) та когнітивні (зіткнення несумісних *уявлень*, когніцій). К. Левін виділяв три типи

мотиваційних внутрішньоособистісних конфліктів: 1) *конфлікт* типу «наближення – наближення» – необхідність вибору між однакою *привабливими*, але взаємоне прийнятними *альтернативами*; 2) конфлікт типу «уникнення – уникнення» – вибір між двома однакою непривабливими можливостями; 3) конфлікт типу «наближення – уникнення» – мета одночасно і приваблива, і неприваблива [41, с. 90-91].

Конфлікт міжгруповий – тип *конфлікту*, в якому *суб'єктами* взаємодії є не окремі *індивіди*, а *групи*. Можна говорити про конфлікти між малими і великими, формальними і неформальними групами. По суті, до міжгрупових конфліктів належать і конфлікти між окремими *людьми*, які є представниками і виразниками *позицій* своїх груп [41, с. 91].

Конфлікт міжособистісний тип *конфлікту*, який визначається як зіткнення несумісних соціальних, психологічних, духовних просторів *суб'єктів*, яке викликає їхню протидію. Такі конфлікти бувають горизонтальними (між рівними за ієрархією, однакою *соціальним статусом* людьми, наприклад, «*студент* – студент») і вертикальними («викладач – студент», «*лідер* – рядовий член групи» тощо).

Конфлікт психічний – внутрішні суперечності в *психіці* особи, суперечливі тенденції, настанови і *емоції*.

Конфлікт рольовий – один із типів міжособистісного *конфлікту*, який виникає на ґрунті недотримання норм рольової взаємодії, невиконання *індивідом* певних соціальних функцій, які приховано або явно визначені його *статусом, позицією* в системі міжособистісних *стосунків*. В основі невиконання рольової *поведінки* можуть бути різні причини (наприклад, мимовільне переступання норм через неповне їх *знання*; вимушене порушення внаслідок особливих *ситуацій*; свідоме недотримання як демонстрування неприйняття ролі, що

нав'язується; відсутність або втрата учасниками взаємодії *розуміння* своєї ролі і т. ін.). Це може також бути різновидом внутрішньоособистісного конфлікту, причиною виникнення якого є *протиріччя* між вимогами ролі й можливостями особистості (наприклад, необхідність *управління* діяльністю інших людей і особистою *позицією* невтручання), або є наслідком тривалого протиріччя між двома і більше соціальними ролями (наприклад, «робота або *навчання*»), формальне управління студентською групою, з членами якої старосту пов'язують неформальні дружні *стосунки*.

Конфлікт соціальний – спроба досягнення винагороди шляхом підпорядкування, нав'язування своєї *волі*, видалення або навіть знищення супротивника, прагнучи досягти тієї ж винагороди; від *конкуренції* **конфлікт** відрізняється чіткою спрямованістю, наявністю *інцидентів*, жорстким веденням боротьби [41, с. 91].

Конфліктна ситуація – виникнення і загострення *протиріч* між членами *групи*. Усвідомлення конфліктної ситуації, яке виникає через певний час, активізує її учасників на вживання необхідних заходів. Коли не вдається врегулювати гострі суперечності, виникає *конфлікт* [41, с. 92].

Мета: *ознайомити студентів з концептуальною основою та особливостями побудови запитальника К. Томаса. Сформувані дослідницькі навички щодо виявлення конфліктності серед представників академічної групи. Провести самотестування і дати інтерпретацію показникам самоопису. На основі одержаних індивідуальних показників зробити необхідні рекомендації щодо корекції небажаних особистісних характеристик чи форм поведінки.*

В залежності від типових конфліктних стратегій, притаманних досліджуваним студентам, надати їм поради та

рекомендації щодо психологічних засобів попередження або уникнення конфліктів.

Оснащення лабораторного заняття. запитальник *К.Томаса* (друкований варіант або його ксерокопія), реєстраційні бланки.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

- 1. Дайте визначення поняттю конфлікт.*
- 2. Розкрийте і проаналізуйте структуру конфлікту.*
- 3. Охарактеризуйте видові особливості конфліктної взаємодії.*
- 4. Назвіть типові конфліктні ситуації і способи їх попередження та усунення.*
- 5. В чому особливість прямих і опосередкованих методів розв'язання конфлікту.*
- 6. З якими конфліктами найчастіше доводиться зустрічатись психологу в умовах школи і до яких методів їх розв'язання він найчастіше вдається.*

Практичне завдання:

- провести дослідження в груповій формі (або попарно в режимі дослідник-досліджуваний) за методикою *К.Томаса*. Запропонувати студентам найбільш вдалу модель інтерпретації даних, а також перевірки показників на достовірність.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Процес виконання роботи полягає у тому, що кожен студент, маючи бланк запитальника *К.Томаса* (див. додаток Б) і бланк відповідей (мал.1), може після зачитування викладачем інструкції приступати до самотестування (самоопису).

Інструкція: *"Зараз Вам буде запропоновано відповісти на цілу низку запитань. Із двох запропонованих способів поведінки*

виберіть той, який найбільш повно віддзеркалює вашу психічну сутність. Над відповіддю довго не задумуйтеся, намагайтесь бути об'єктивними".

Оскільки процес такого дослідження завжди має недоліки інтроспективного характеру, то інструктору особливо важливо наголосити на точному дотриманні інструкції, інакше це може призвести до нещирості відповідей досліджуваних. Даний спосіб тестування має як свої переваги, так і недоліки. Зрозуміло, що повна свобода в процесі тестування сприяє хорошему осмисленню змісту запитань, а отже і правильності відповідей студентів. Водночас, це призводить до різного темпу роботи кожного з них, тим самим збільшується час на її виконання. Тому інколи ми практикуємо діалоговий режим роботи, коли студенти працюють у парах і один з них виступає у ролі дослідника (зачитує запитання), а інший у ролі досліджуваного. Однак, і тут є свої недоліки на яких ми вже наголошували.

Процес дослідження полягає у тому, що на бланку відповідей студент повинен почергово (від 1 до 30 запитання) обрати для себе правильну відповідь (а чи б). Для цього він бере у кружечок чи закреслює відповідний буквений символ (додаток Б).

Наступний етап – *обробка результатів*. Після завершення роботи, кожен досліджуваний самостійно розпочинає обробку даних. Процедура тут нескладна, оскільки ми запропонували таку, форму бланка відповідей, яка одночасно є формою ключа. Тому по завершенні роботи, кожному досліджуваному потрібно лише підрахувати кількість окреслених символів у кожному з 5 рядків. Після цього викладач озвучує назву кожної з 5 поведінкових стратегій, що дасть змогу перейти до наступного етапу роботи.

Інтерпретація результатів дослідження: На основі одержаних даних кожним студентом визначаються домінуючі поведінкові стратегії при конфліктній взаємодії. У висновках роботи досліджувані повинні знайти підтвердження чи сумніви у об'єктивності одержаних результатів. Для цього варто скористатись не лише науково-методичними процедурами (знаходження ретестової надійності або надійності взаємозамінюваних форм), а й емпіричним досвідом (вказати на кластери поведінкових реакцій, звички, особистісні риси, характеристики нервової системи тощо). Лише після цього робляться остаточні висновки і надаються рекомендації окремим учасникам групи.

Завдання для самостійної роботи:

1. Суть домашнього завдання полягатиме у тому, що студенти повинні перевірити достовірність одержаних даних, а значить підтвердити надійність своїх показників. Для цього досліджуваним необхідно знайти методику, з допомогою якої вони зможуть визначити свій рівень конфліктності.

2. Кожен студент (чи група) в домашніх умовах працює над вдосконаленням даної форми запитальника. Розуміючи суть методики, а також її структуру і особливості побудови, студенти повинні спробувати вдосконалити змістову, лексичну і стилістичну конструкцію запитань. Кожен індивідуально-груповий проект буде заслухано, проаналізовано та оцінено на наступному занятті. За результати обговорень відбираються кращі зразки, котрі в перспективі можна використовувати у аналогічній роботі з наступниками даних студентів.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.

2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 82-87.
3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
4. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012.–328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 6.

Тема: ВИЯВЛЕННЯ ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ (ЕТНІЧНОЇ, РАСОВОЇ) ДИСТАНЦІЇ (ДИСКРИМІНАЦІЇ) В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.

Ключові слова та поняття: соціальна стратифікація, соціальні групи, групові норми і цінності, соціальний статус, соціальна дистанція, соціальна дискримінація, рангування, шкалювання.

Дискримінація (від лат. *discriminans* (*discriminantis*) – розрізняю, розділяю) – обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними і *релігійними переконаннями* [41, с. 50].

Соціальна ідентичність – один із результатів процесу

соціальної *ідентифікації*, який полягає в тому, що відповідно того, як усередині *групи взаємини* все більше стабілізуються, ідентифікація її членів стає більш *деперсоналізованою*, індивідуальні якості стають психологічно дещо менш важливими, ніж загальні групові властивості. Соціальна ідентичність організовує соціальний світ у групі і визначає людину як члена саме цієї, а не іншої групи. Багато психологічних явищ у групі пов'язані з соціальною ідентичністю, серед них такі: 1) ріст *привабливості* групи для її члена, що виявляється в його позитивних *почуттях* із приводу перебування в групі; 2) деперсоналізація – *міркування* про себе частіше в термінах члена групи («Ми») і менше в термінах унікального індивіда («Я»); 3) *сприйняття* своєї залежності від групи – *віра* в те, що власний добробут і добробут групи пов'язані між собою, а також виникнення *почуття* своєї *провини* за негативні *стосунки* із членами групи; 4) *відчуття* міжгрупової *конкуренції* – сприйняття іншої групи як конкуруючої зі своєю групою. [41, с. 171-172].

Соціальна перцепція (від лат. *socialis* – соціальний + *perceptio* – *сприймання*) – *сприймання, розуміння* й оцінка людьми соціальних об'єктів (інших людей, самого себе, *груп*, соціальних спільнот тощо). Термін соціальна перцепція запропонував американський *психолог* Дж. Брунер (1947) для позначення факту соціальної зумовленості сприймання, його залежності не лише від характеристик *стимулу* – об'єкту, а й минулого досвіду *суб'єкта*, його цілей, намірів, значущості *ситуації* і т. д. Пізніше під соціальною перцепцією стали розуміти *цілісне сприймання* суб'єктом не лише предметів матеріального світу, а й так званих соціальних об'єктів (інших людей, груп, класів, народностей і т. д.), соціальних *ситуацій* тощо. Було з'ясовано, що сприймання соціальних об'єктів має

низку специфічних рис, які якісно відрізняють його від сприймання неживих предметів. По-перше, соціальний об'єкт (*індивід, група* і т. д.) не пасивний і не байдужий по відношенню до сприймаючого суб'єкту. Впливаючи на суб'єкта сприймання, сприймаюча *людина* прагне трансформувати *уявлення* про себе в сприятливу для своїх цілей сторону. По-друге, *увага* суб'єкта соціальної перцепції зосереджена перш за все на смислових і оцінних *інтерпретаціях* об'єкту сприймання, у тому числі причинних. По-третє, сприймання соціальних об'єктів характеризується тіснішим зв'язком пізнавальних компонентів з емоційними (*афективними*) компонентами, більшою залежністю від мотиваційно-смислової структури діяльності сприймаючого суб'єкта [41, с. 171-172].

Соціальне порівняння – соціально-психологічне явище, коли зіставляються не лише окремі особистості, а цілі групи людей. Відпадає необхідність ставати добрішим, веселішим, культурним, *освіченішим* тощо, займатися *самовихованням*, якщо *порівняння* на користь індивіда. З'являється можливість підвищити свою *самооцінку*, ставши членом відповідної *групи*. Окрім того, на члена групи автоматично переноситься її *соціальний статус* [41, с. 173].

Стереотип (від гр. stereos – твердий, просторовий + гр. typos – форма, зразок, відбиток) – те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй *діяльності*; незмінний зразок чого-небудь; шаблон, трафарет, стандарт [41, с. 178].

Стереотипізація – один із міжгрупових механізмів *взаємин*, суть якого полягає в приписуванні певним *групам* людей властивих саме їм рис, притім найчастіше негативних. Стереотипізація пов'язана також із тенденцією не фіксувати, применшувати відмінності між членами своєї групи і

гіперболізувати відмінності між своєю й іншими групами. Неправильні, помилкові *стереотипи* часто ускладнюють *контакти* між людьми, заважають налагодженню нормальних *взаємин* між ними. Інколи стереотипізація корисна, тому що полегшує орієнтацію в навколишньому світі, згуртовує *колектив* [41, с. 178].

Мета: *Ознайомити студентів з особливостями створення "Шкали соціальної дистанції" (Е.Богардуса), а також специфікою її застосування та процедурою шкалювання. З метою формування елементарних навичок використання даної методики, провести дослідження у групі, спрямоване на виявлення коефіцієнтів етнічної та расової дистанції. На основі індивідуальних результатів створити таблицю узагальнених даних і на основі визначення коефіцієнтів расової та етнічної дистанції встановити реально-існуючі межі психологічної дистанції щодо представників різних етнічних та расових груп. Дати їм відповідну інтерпретацію та прогностичну оцінку. Провести обговорення отриманих даних та сформулювати попередні висновки. На основі опрацьованих теоретичних джерел, науково обґрунтувати і доповнити попередні висновки.*

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Що таке соціальна група. Які групи найчастіше виступають об'єктом дослідження психології.*
2. *Які соціально-політичні обставини спричиняють різні форми соціальної стратифікації.*
3. *Що ви розумієте під поняттями групові норми і цінності.*
4. *Що таке соціальний статус, яким він буває і від чого залежить.*
5. *Які чинники впливають на показники соціальної дистанції.*

Які форми цієї дистанції стають особливо деструктивними.

6. В чому суть процедури рангування і чи можливе її використання з метою виявлення соціальної дистанції.

Оснащення лабораторного заняття: на кожен стіл досліджуваним роздається варіант методики Е. Богардуса, а також відповідну таблицю, в якій представлено кумулятивні категорії.

Вступна частина. Відомо, що успішність міжособистісної взаємодії залежить від багатьох чинників. До тих, які особливо відчутно впливають на формально-змістовні характеристики комунікацій (зближують чи віддаляють між собою суб'єктів взаємодії, забезпечують їх взаєморозуміння чи, навпаки, ускладнюють його) належать *групові норми і цінності*. Проблема пов'язана, перш за все, з політичними, культурними, економічними та іншими відмінностями між соціальними (в тому числі етнічними) групами, до яких входять суб'єкти взаємодії. Будь-яка людина, що входить у ту чи іншу групу характеризується певною мірою привабливості, прийнятності з боку взаємодіючого суб'єкта. Ця міра може бути репрезентована широким континуумом: від надзвичайної симпатії (любові) – до повного ігнорування (ненависті). В літературі неодноразово наголошувалось, що такі існуючі відмінності між суб'єктами взаємодії пронизують їх систему соціальних стереотипів і, закріплюючись у ній, спричиняють повне дистанціювання від представників тих чи інших груп. Власне ця теза є однією з основних в авторській концепції цієї методики. Тому результатом дослідження виступає існуюче ставлення до іншої людини як до соціального типу, а не як до особистості. За оцінками багатьох зарубіжних авторів методика є надійним

інструментом прогнозування конфліктів між людьми, а також може використовуватись для виявлення тенденції до співробітництва чи ворожості у певному регіоні (надійність методом розщеплення перевищує 0,9). Модифікаційні варіанти методики дозволяють також вимірювати дистанцію, пов'язану з статтю і віком, освітою, релігією, професією, а також дистанцію між дітьми і батьками.

Висока валідність методики підтверджується узгодженістю результатів, одержаних в процесі її виконання, з даними, одержаними з допомогою інших методик, а також з поточними критеріями поведінкових реакцій. Останнє означає те, що у випадках, коли заздалегідь брались групи піддослідних з високим рівнем критеріальної поведінки, то одержані з допомогою даної методики результати, в значній мірі відповідали емпіричним показникам.

У дослідженні, проведеному в США 1956 році було виявлено 61590 расових проявів, при чому середня арифметична величина КРД складала 2,08. При цьому, якщо КРД до канадців, наприклад, дорівнював 1,16, а до британців – 1,23, то до негрів – 2,74, мексиканців – 2,79, корейців – 2,83. Ці цифри є свідченням того, що багато міжособистісних трагедій в США зумовлено не індивідуальними особливостями учасників, а закономірностями більш широкої соціальної системи. Варто наголосити на тому, що багато дослідників справедливо вважають дану шкалу об'єктивним інструментом не лише визнання, а й вимірювання расової та національної дискримінації.

Згідно процедури, піддослідні повинні прорангувати деякі соціальні типи (наприклад, людей різної національності) способом дистанціювання від них заздалегідь визначеною 7-рівневою (критеріальною) шкалою (табл. 1); від можливості "породичатись, уклавши шлюб" до "вигнання з моєї країни".

Відомо, що створена автором шкала характеризується кумулятивністю, тобто це означає, якщо піддослідний готовий прийняти представника якоїсь групи (національності) як особистого друга, то, тим більше, він згоден прийняти його і як сусіда, і як товариша по роботі і т.п. Процес нормування шкали і надання їй завершеного вигляду вимагав від Е. Богардуса на етапі стандартизації залучення 100 чол., які виступали у ролі суддів. Діючи як експерти, вони емпірично визначили 7 критеріїв з 60, довівши при цьому, що саме їх зміст відображає (впорядковує) поступовість соціальної дистанції.

Розглянемо для прикладу адаптований нами варіант методики для виявлення соціальної дистанції (за національною та расовою ознакою). У випадку, коли методику використовують в навчальних цілях, підбір етнічних і расових груп може відбуватися з ініціативи досліджуваних. І, навпаки, дослідницька мета, вимагає глибокого аналізу щодо такого підбору.

Порядок роботи та особливості обробки результатів. Спосіб, обраний нами для ознайомлення з специфікою даної методики, зумовлений специфікою студентської аудиторії з якою ми працюємо. Наприклад, контингент студентів педагогічного інституту – це в основному молоді люди, переважно жіночої статі, незаміжні. Тому питання, яке виступає основним критерієм, для них не лише актуальне, а й в багатьох випадках особистісно-значуще, інтимно-сокровенне. Далеко не завжди вони можуть поділитись навіть з найближчими для себе людьми тим, хто є для них об'єктом подальшого подружнього вибору. Причини можуть бути різними, однак у тому випадку, коли йдеться про людину з іншого етнічно-культурного (і особливо расового) середовища, то у багатьох людей з

найближчого кола спілкування можуть виникати різноманітні почуття: від нерозуміння та неприйняття – до повного ігнорування та зневажання конкретного обранця. В процесі ж виконання даної роботи, зроблений вибір для всіх присутніх може сприйматись як своєрідна «гра уяви». Тому наслідки не можуть бути травмуючими і не несуть ніякої загрози. До того ж, умови ознайомлення з дослідницькою метою завжди дають можливість приховати реальні мотиви кожного, хто бере участь у такому дослідженні. З іншого боку, вони сприяють об'єктивізації оцінок, ставлень, симпатій чи антипатій, домінуючих стереотипів та налаштувань серед одногрупників, що дає можливість прозондувати (спрогнозувати) ймовірну реакцію в своєму найближчому соціальному середовищі на зроблений вибір.

На першому етапі виконання роботи студенти пропонують внести до таблиці представників різних етносів та рас. Кожен досліджуваний вписує у свою таблицю згідно нумерацією (по горизонталі) обраних представників. Далі студентам пропонується уважно ознайомитись з кожною категорією, при цьому робиться наголос а її комулятивності. Оскільки категоріальна шкала 7-рівнева, то це означає, будь-який вибір, котрий буде зроблений досліджуваним автоматично включає себе і всі нижчі градації (рівні).

Наступний етап включає у себе саму процедуру вибору. Для цього досліджуваному пропонується висловити ставлення до обраних об'єктів, зробивши у кожному стовпчику лише одну позначку навпроти тієї категорії, яка найбільше відповідає представнику етнічної (расової) групи. Отримані таким чином індивідуальні показники стають базою для подальшої роботи.

Третій етап полягає у створенні узагальнюючої таблиці. Для цього студенти креслять у своїх зошитах аналогічну

таблицю. Однак, за умов дефіциту часу, можна використовувати індивідуальну таблицю (для цього кількісні показники можна вписувати ручкою з іншим кольором чорнила).

Обробка індивідуальних даних може здійснюватись двома способами: 1) спеціально створеною аналітичною групою студентів (всі решта в цей час повинні виконувати якесь конкретне завдання і не заважати їхній роботі); 2) підрахунок зроблених виборів проводиться шляхом піднімання рук досліджуваних. Останній спосіб в психологічному контексті не зовсім коректний, оскільки далеко не всі студенти готові до нього, тому можуть приховувати свої вибори.

Узагальнююча таблиця має свої особливості. У кожному стовпчику (котрий відповідає тому чи іншому представнику етносу чи раси) навпроти кожної категорії (рядка) проставляються кількісні показники, зроблених групою виборів. Слід зазначити, що сума цих виборів у кожному стовпчику повинна бути однаковою і відповідати кількості досліджуваних студентів. Далі послідовно робиться підрахунок у кожному стовпчику. Для цього кількість зроблених студентами виборів у кожному рядку перемножується на порядковий номер рядка і знаходиться сума стовпчика. Остання вже може вважатись достатньо інформативним показником для того щоб здійснювати порівняльний аналіз одержаних результатів. Однак, якщо вдатись до простих арифметичних дій, а саме розділити конкретні суму стовпчика на загальну кількість досліджуваних, то можна отримати коефіцієнт соціальної (етнічної, расової) дистанції (**Qrd**). Цей показник, окрім кількісного значення має і якісну форму вираження, оскільки його легко можна екстраполювати на категоріальний рівень (наприклад, якщо $1 \leq Qrd \leq 2$, то це індикатором найвищого рівня симпатії (любові) до даного об'єкту i , навпаки, якщо $6 \leq Qrd \leq 7$, то це показник

неприязні, нелюбові, ненависті.

Методика викликає зацікавлення з боку студентства, а сама процедура виконання дослідження характеризується високим рівнем активності з боку досліджуваних.

Інструкція: *"Кожен раз вказуйте свою першу безпосередню реакцію. Відзначайте своє ставлення до національності як до групи. Не згадуйте її кращих чи гірших представників, яких ви знали, а уявіть собі загальну картину чи стереотип, який склався у вас щодо цієї національності. Зробіть позначку навпроти кожної національності на будь-якому рівні з 7 пунктів, у відповідності з тим, як вам підказують почуття. Для цього вам необхідно дати відповідь на наступне запитання:*

У стосунках з представником даної раси (етносу) я ..."

Таблиця 1

№	Категорія/ Національність								
1	Готовий одружитись (вийти заміж).								
2	Радий був би бачити його як особистого друга.								
3	Погодився б проживати з ним на одній вулиці, в одному під'їзді (бути його сусідом).								
4	Дозволив би працювати за такою ж спеціальністю як моя.								
5	Не заперечував би щодо отримання ним громадянства моєї країни.								
6	Дозволив би перебування в моїй країні лише в статусі інтуриста.								
7	Був би радий взагалі не бачити його у моїй країні.								

Інтерпретація результатів. Проводиться студентами аналітичної групи за участю усіх присутніх. При цьому викладач повинен звернути увагу не лише на конкретні цифри та їх тлумачення, а й на те, які соціально-психологічні та

індивідуально-особистісні наслідки можуть мати місце у випадку стійких соціальних стереотипів щодо осіб (груп), котрі належать до тих чи інших етнічних (расових) груп.

Підсумок заняття:

При підведенні підсумків заняття важливе місце слід приділити не лише обговоренню проведеного заняття (його специфіки та важливості, розумінню суті проблеми для нормалізації соціальних процесів у суспільстві, необхідності підбору, адаптації та вдосконалення інструментів дослідження для успішного виконання своїх професійних функцій в майбутньому, виставленню оцінок та їх коментуванню тощо), а й ознайомлення з наступною темою.

Останнє робиться з метою:

- 1) інформування студентів з ключовими словами і поняттями для того, що вони ознайомились з їх змістовими характеристиками та дефініціями (виписати у конспект);
- 2) знайти методики для адекватного дослідження відповідних психологічних явищ і розглянути їх на наступному занятті.

Основна література

1. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 211-214.
2. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989, – 200 с.
3. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник.– К. : Каравела, 2012.–328 с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА №7.

Тема: МЕТОДИКА НЕЗАВЕРШЕНИХ РЕЧЕНЬ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ.

Ключові слова та поняття: проекція, проєктивні методи, проєктивна гіпотеза.

Проективні (прожективні) методи (у психології розвитку) (від лат. *proiectio* – виступаючий, який видається вперед) – *методи дослідження особистості*, основані на *принципі проекції*, сформульованому З. Фройдом. Проективні методи широко використовують у психологічних дослідженнях у процесі вивчення особливостей людей різного віку, але найчастіше – при вивченні дітей. Це пояснюється тим, що інші методи (анкетування, опитування, клінічна *бесіда* та ін.) не можуть використовуватись у роботі з дітьми, оскільки вони ще не можуть рефлексувати власні переживання, а проєктивні методи не вимагають *рефлексії*. В роботі з дітьми як у діагностичних, так і психотерапевтичних цілях часто використовуються проєктивні ігри зі спеціальним набором іграшок (ляльок, лялькового посуду, меблів тощо). Нині існують дитячі аналоги *проєктивних тестів*, які використовуються в дослідженнях дорослих (наприклад, дитячий варіант *тесту Розенцвейга* для вивчення *реакції на фрустрацію*, Дитячий апперцептивний тест (САТ) тощо). У дослідженнях дітей широко використовуються проєктивні малюнкові тести: «Будинок – дерево – людина», «Малюнок сім'ї», «Неіснуюча людина» та ін. [41, с. 139-141].

Проекція (від лат. *proiectio* – кидання вперед) – захисний психологічний механізм, який полягає в тому, що *індивід* приписує іншим свої неприйнятні *бажання* [41, с. 141].

Мета: ознайомити студентів з особливостями використання проєктивних методик типу «Незавершені речення». Виявити можливі труднощі, що виникатимуть в процесі проведення ними дослідження з дітьми різного шкільного віку. Сформувати навички об'єктивування ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку з допомогою аддитивних методик, а також різних форм ставлень до людей з найближчого соціального оточення, до самого себе, до свого минулого і майбутнього, до різноманітних форм страху і тривоги.

Оснащення лабораторного заняття. Емпіричний матеріал, одержаний студентами в процесі дослідження дітей молодшого шкільного віку з використанням методики „Незавершених речень”. У випадку відсутності такого матеріалу, студенти опрацьовують ідентичний матеріал, що є в наявності психологічної лабораторії.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. Метод „ Незавершені речення ”: діагностичне призначення методики, особливості стимульного матеріалу, процедура проведення дослідження.

2. Методика „ Незавершені речення ” для молодшого шкільного віку: її особливості та специфіка проведення.

3. Методика „ Незавершені речення ” для підлітків та старших школярів (модифікація С.І. Подмазіна).

4. Використання методики „ Незавершені і речення ” при дослідженні дорослих. Які дослідницькі завдання можна розв'язувати з допомогою методики Д. Сакса.

Практичне завдання:

- здійснити обробку емпіричного матеріалу, одержаного внаслідок самостійного проведення студентами дослідження за

методикою „ Незавершені речення ” (для дітей молодшого шкільного віку) або ж (при його відсутності) запропонувати їм вже готовий емпіричний матеріал для обробки на занятті.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Варіанти незавершених речень:

1. *Заслужити повагу у людей може лише та людина, котра...*

2. *Хороший учень – це той, хто ...*

3. *Щасливою є лише та людина, що ...*

4. *Творити добро на землі здатні люди, котрі...*

Обробка емпіричного матеріалу. Студенти працюють вже звичною для себе манерою, а саме невеликими групами. Спосіб обробки вже готового емпіричного матеріалу також для них відомий і давно засвоєний – методом контент-аналізу.

Інтерпретація результатів дослідження: Важливо не просто представити кількісні дані, отримані в результаті підрахунку частотних характеристик різноманітних ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку, в обов'язковому порядку (на основі теоретичних знань з «Вікової та педагогічної психології») підкріпити чи спростувати виявлені тенденції. Це дасть змогу студентам усвідомити важливість ґрунтовної теоретичної підготовки, котра завжди слугує надійною базою для різноманітних практичних досліджень. Саме таким чином майбутні психологи формулюватимуть часткові та остаточні висновки, а також спробують зробити прогностичні оцінки щодо подальшого особистісного розвитку учнів (можливих напрямків подальшої консультативної роботи з вчителем-класоводом, батьками).

Завдання для самостійної роботи:

В домашніх умовах студенти працюють над варіантом

методики Д. Сакса (*див. додаток В*). Основне завдання, котре вони повинні вирішити – це здійснити радикальні перетворення та вдосконалення її змісту, з метою використання в умовах школи (тобто провести своєрідну реадаптацію). Відомо, що методка складається з 60 незавершених речень, які за своїм змістом поділяються на 15 груп. Кожен з цих кластерів поєднує в собі 4 незавершених речення, котрі в тій чи іншій мірі повинні виявляти різноманітні форми суб'єктного ставлення. Студенти повинні відкинути 4 кластери речень, котрі можуть виявляти ставлення піддослідного до підлеглих, високопоставлених осіб (управлінців) та співробітників, а також їх сексуальні відношення (адже вони в умовах школи є баластними). Всі інші кластери мають право на існування, однак все одно потребують доопрацювання.

Результати виконаної і оформленої роботи стають предметом обговорення на наступному лабораторному занятті.

Основна література

1. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 18-39.
2. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989, – С. 106-108; 120-124.
3. Гоян І.М., Палій А.А. Методи діагностики психічного розвитку дітей . – Івано-Франківськ: Симфонія форте. – 2014. – 575-582; С. 603-610; 617-632.
4. Практикум з психодіагностики /Укладачі: Музика О.О., Остринська В.М., Остринський В.В. – Житомир, 1999. – С.122-127.
5. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник.–К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 8.

Тема: СЕМАНТИЧНИЙ ДИФЕРЕНЦІАЛ Ч. ОСГУДА.

Ключові слова та поняття: семантичний диференціал („СД”), семантичний профіль особистості, семантичний простір, фактори: оцінки, сили, активності.

Семантичний диференціал („СД”) – (грец. *semantikos* – той що позначає і лат. *differentia* – відмінність) – метод кількісного і якісного індексування значень при вимірюванні емоційного ставлення особистості до об’єктів, аналізу соціальних установок, ціннісних орієнтацій, суб’єктивно-особистісного смислу, різноманітних аспектів самооцінки і т. п. [12; с. 128].

Мета: *ознайомити з процедурою та концептуальними особливостями створення методики "Семантичного диференціалу". На основі індивідуальних показників створити груповий професійний профіль та визначити індивідуальні особливості власного особистісного профілю.*

Оснащення лабораторного заняття: бланк СД і ключ для його інтерпретації.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

- 1. Що слугувало теоретичною основою для створення Ч. Осгудом методики «Семантичний диференціал» („СД”).*
- 2. Які характеристики мають визначальний вплив на семантичний профіль особистості.*
- 3. Які фактори, згідно концептуальних основ методики Ч.Осгуда, визначають семантичний простір особистості. Підтвердіть це емпіричними фактами.*

Практичне завдання:

1) провести з студентами дослідження за методикою „СД” та виявити показники їх індивідуального семантичного профілю за факторами оцінки, сили та активності.

Для цього студентами обирається конкретна професія (наприклад, психолог) і кожен з них повинен визначити семантичний профіль ідеального психолога. Кожен студент працює з індивідуальним бланком СД, визначаючи найбільш бажані фахові характеристики психолога та вказуючи на шкалі їх рівень вираженості. Усі шальовані відмітки (позначки) за кожним фактором з’єднуються між собою, утворюючи ламану криву. Для зручності обробки рекомендують позначати криву кожного фактору різними чорнилами або позначками.

Далі відбувається узагальнення індивідуальних даних. Для цього робиться сумарний підрахунок показників кожної з 7 складових за кожним фактором. Потім визначається їх середньостатистичні показники, а також факторна вага (за середньостатистичним показником 7 складових). Таким чином визначається не лише професійна значущість окремої складової

в рамках конкретного фактору, а й в контексті всього професійного профілю. Аналогічно оцінюється роль кожного фактору. Ці дані можна не оголошувати до тих пір поки не буде проведено наступний етап роботи, а саме визначення особистісного професійного профілю кожним студентом – майбутнім психологом. Лише після виконання цього завдання (можна в домашніх умовах), відбувається порівняння реальних а ідеальних факторних навантажень та рівня вираженості окремих складових.

2) дещо іншим, при чому не менш цікавим завданням, в ході виконання цієї роботи ми вважали визначення професійного профілю людини, котра за своїми професіографічними характеристиками повинна мати домінуюче факторне навантаження за якимось одним-двома факторами (наприклад, професійний спортсмен-важкоатлет, артист театру, менеджер торгівельної фірми, фахівець рекрутингового агентства тощо). Провівши підрахунок остаточних показників кого-небудь з людей цього профілю і порівнявши з ідеалом психолога, можна визначити за якими характеристиками існує найбільш відчутна різниця у порівнюваних профілях.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Бланк СД і КЛЮЧ

Прізвище І.Б. _____ Стать _____ Вік _____

О	+	1	Привабливий	3	2	1	0	1	2	3	☐	Непривабливий
С	☐	2	Слабкий	3	2	1	0	1	2	3	+	Сильний
А	+	3	Балакучий	3	2	1	0	1	2	3	☐	Мовчазний
О	☐	4	Безвідповідальний	3	2	1	0	1	2	3	+	Добросовісний
С	+	5	Впертий	3	2	1	0	1	2	3	☐	Поступливий
А	☐	6	Замкнутий	3	2	1	0	1	2	3	+	Відкритий
О	+	7	Добрий	3	2	1	0	1	2	3	☐	Егоїстичний
С	☐	8	Залежний	3	2	1	0	1	2	3	+	Незалежний

A	+	9	Діяльний	3	2	1	0	1	2	3	☒	Пасивний
O	☒	10	Черствий	3	2	1	0	1	2	3	+	Чуйний
C	+	11	Рішучий	3	2	1	0	1	2	3	☒	Нерішучий
A	☒	12	В'ялий	3	2	1	0	1	2	3	+	Енергійний
O	+	13	Справедливий	3	2	1	0	1	2	3	☒	Несправедливий
C	☒	14	Розслаблений	3	2	1	0	1	2	3	+	Напружений
A	+	15	Поспішливий	3	2	1	0	1	2	3	☒	Спокійний
O	☒	16	Ворожий	3	2	1	0	1	2	3	+	Дружелобний
C	+	17	Впевнений	3	2	1	0	1	2	3	☒	Невпевнений
A	☒	18	Нелюдяний	3	2	1	0	1	2	3	+	Товариський
O	+	19	Чесний	3	2	1	0	1	2	3	☒	Нещирий
C	☒	20	Несамостійний	3	2	1	0	1	2	3	+	Самостійний
A	+	21	Гнівливий	3	2	1	0	1	2	3	☒	Незворушливий

Інтерпретація результатів дослідження: здійснюється на основі узагальнених результатів (факторних навантажень) групового професійного профілю, котрий в перспективі порівнюється з професійним чи особистісним профілем якогось іншого контингенту досліджуваних.

При цьому слід зважати на деякі методичні особливості та закономірності. Так при дослідженні самооцінок з допомогою СД значення "фактору оцінки" (O) несуть інформацію про рівень самоповаги. Зокрема, високі показники означають, що піддослідний задоволений собою як особистістю і схильний усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик. Водночас, низькі значення за цим фактором вказують на критичне ставлення людини до себе, на її невдоволення особистісними характеристиками та рівнем власних досягнень. Дуже низькі показники можуть означати наявність суттєвих невротичних чи інших проблем, які виникли як результат низької цінності своєї особистості.

При використанні СД для вимірювання взаємних оцінок фактор O означає рівень привабливості, симпатії об'єкту перцепції для суб'єкта. При чому позитивні (+) значення цього

фактора засвідчують про надання переваги об'єкту оцінки, а негативні (-) – про його нехтування, зневагу, відкидання.

"Фактор сили" (С) при дослідженні самооцінок інформує про розвиток вольових характеристик особистості. Високі значення корелюють з такими рисами як впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати на власні сили у важких ситуаціях. Низькі показники означають недостатній самоконтроль у піддослідного, а також про його залежність від зовнішніх оцінок і обставин. Дуже низькі показники можуть вказувати на астенизацію і тривожність.

У взаємних оцінках фактор С виявляє ставлення суб'єктів до процесів домінування – підпорядкування.

"Фактор активності" (А) в самооцінках пояснює рівень екстравертованості-інтровертованості піддослідного. Позитивні значення (+) вказують на високу активність, комунікабельність, імпульсивність; негативні (-) – на інтровертованість індивіда.

При взаємних оцінках показники фактору А відображають сприйняття людьми власних особистісних особливостей.

Завдання для самостійної роботи:

- опрацювати питання та основні поняття для наступного заняття;

- підібрати діагностичну методику, підготувати стимульний матеріал, провести дослідження з відповідною обробкою даних, продумати попередні висновки.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.
2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 172-177.

3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – С.128-130.
4. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 9.

Тема: МЕТОДИ ВИЯВЛЕННЯ ГОТОВНОСТІ ДИТИНИ ДО ШКОЛИ.

Ключові слова та поняття: психологічна готовність (мотиваційна, розумова і пізнавальна, вольова, комунікативна), шкільна зрілість, тест Керна-Йерасека, тест Озерецького.

Діагноз психологічний (від гр. *diagnōsis* – розпізнавання) – результат діагностичного обстеження, психологічний висновок стосовно виявлених індивідуально-психологічних особливостей людини і призначений для практичного використання з метою консультування, прогнозу певних досягнень або поведінки,

організації *корекційної* чи *розвивальної* роботи, розроблення рекомендацій тощо [41, с. 51].

Психологічна готовність до шкільного навчання – комплекс психічних якостей, необхідних дитині для успішного початку *навчання* в школі. Включає такі складові: 1) мотиваційну готовність – позитивне ставлення до школи і *бажання* вчитися; 2) розумову і пізнавальну готовність – достатній рівень розвитку *мислення, пам'яті* й інших пізнавальних процесів, наявність певного запасу *знань і вмінь*; 3) вольову готовність – достатньо високий рівень *розвитку* довільної *поведінки*; 4) комунікативну готовність – здатність встановлювати *стосунки* з ровесниками, готовність до спільної *діяльності* й ставлення до дорослого як учителя [41, с. 147].

Мета: *Ознайомити студентів з методикою виявлення показників готовності дитини до школи (шкільної зрілості), а також емпіричними даними одержаними в ході дослідження дітей шестирічного віку. На основі аналізу результатів, дослідити показники готовності та дати їм необхідну інтерпретацію. Зробити прогностичну оцінку щодо можливих негативних наслідків у подальшому розвитку особистості учнів в процесі навчальної діяльності.*

Оснащення лабораторного заняття. Методичне забезпечення здійснюється самими студентами (за попередньою рекомендацією викладача вони ознайомлюються з «Методикою виявлення показників готовності дитини до школи (шкільної зрілості)» і приходять на заняття з ксерокопією малюнкових критеріальних оцінок); в ході заняття студентами здійснюється обробка емпіричного матеріалу, одержаного співробітниками психологічної лабораторії в процесі учбових досліджень з дітьми старшого дошкільного віку в одному з ДДЗ м. Івано-Франківська .

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Розкрийте зміст поняття психологічна готовність до навчання у школі.*
2. *Чому про готовність до школи є смисл говорити лише як про комплексне поняття.*
3. *Назвіть найбільш відомі і доступні методики діагностики готовності дитини до школи.*
4. *Що собою являє тест «шкільної зрілості»*
5. *Дайте розгорнуту характеристику тесту Керна-Йерасека; тесту Озерецького, іншим відомим вам методикам.*

Порядок роботи та особливості обробки й інтерпретації результатів.

Практичне завдання: Провести дослідження на основі обробки емпіричного матеріалу. Для цього студенти опрацьовують роботи дітей з групи обстеження, котрі перевірялись (вже понад 20 років тому) на предмет їх готовності до навчання у школі. Діти виконували тест шкільної зрілості, котрий передбачає наступні завдання: намалювати людину, перемалювати фразу з трьох слів «Він їв суп», а також фігуру з 10 крапок (у вигляді п'ятикутника). Це тест Керна-Йерасека. Наступним видом роботи, котрий дозволяє виявити здатність кисті дитячої руки виконувати навчальні навантаження і зокрема дрібні рухи руки. Завдання полягає у швидкості і точності вирізання кружечка з ватману паперу з допомогою ножиць - тест Озерецького. Зразки фігур і фрази заздалегідь були підготовлені студентами. Кожен студент працював в індивідуальному порядку з кожною дитиною, попередньо інструктуючи її з приводу тих завдань, котрі їй доводилось виконувати. При цьому весь хід виконання чітко фіксувався у протоколі (запитання, уточнення, послідовність виконання,

типові помилки, часові параметри тощо). Також студенти виявляли дефекти звуковимови кожної дитини. Усі основні інформативні показники заносились до протоколу дослідження, що дозволило зробити попередні висновки про рівень готовності кожної дитини до навчання у школі. Також студенти повинні були надати батькам науково-методичні рекомендації, щодо подальшої роботи з тими дітьми, котрі виявились ще не готовими до навчання у школі.

Студенти під час лабораторного заняття повторно виконують усі етапи обробки емпіричного матеріалу, занотовуючи основні показники дитячої готовності до протоколу. При цьому вони ретельно оцінюють кожну дитячу роботу зважаючи на критерії оцінок, подані у додатку Г. Завершується робота знову ж таки попередніми висновками про рівень готовності та рекомендаціями для батьків.

Важливим завданням завершального етапу роботи є:

1. Перевірка правильності зроблених підрахунків і попередніх висновків;
2. Здійснення порівняльного аналізу щодо наданих рекомендацій батькам у виборі арсеналу методичного забезпечення при роботі з дітьми, задля покращання їх показників готовності, його ефективності та наукової доцільності.

Завдання для самостійної роботи:

- опрацювати і оволодіти аналогічного типу методиками, призначеними для таких же цілей (на наступне заняття представити підбір методик – ксерокопії, конспект);
- підготувати стимульним матеріал, провести дослідження;

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.

2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 88-102.
3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – С. 92.
4. Гоян І.М., Палій А.А. Методи діагностики психічного розвитку дітей . – Івано-Франківськ: Симфонія форте. – 2014. – 652 с.
5. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник.–К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 10.

Тема: МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ ПРОФЕСІЙНИХ ІНТЕРЕСІВ.

Ключові слова та поняття: професійні інтереси, професійна діагностика, професіограма, професійний вибір, професійне самовизначення, професійна придатність, професійна самореалізація.

Професійна інформація – система заходів, спрямованих на ознайомлення з *ситуацією* щодо попиту та пропозицій на ринку праці; з перспективами розвитку видів *діяльності*; з характером роботи стосовно основних професій; з умовами та оплатою праці; з професійними навчальними закладами тощо. Професійна інформація є складовою *профорієнтаційної роботи* [41, с. 141].

Професійна консультація – система психолого-педагогічних заходів, спрямованих на надання допомоги людям (головним чином молоді) у виборі професії, що відповідає їх індивідуальним особливостям і *потребам* суспільства (за Л.Л. Кондратьєвою). Мета професійної консультації – обґрунтованими порадами допомогти людині в *професійному самовизначенні*. Професійна консультація – структурний компонент *професійної орієнтації*. Проводять у вигляді бесіди клієнта з психологом із застосуванням засобів *психодіагностики* [41, с. 142].

Професійна орієнтація (від лат. *professio* – рід занять, професія; фр. *Orientation* – *установка*) – це система заходів, спрямованих на включення *індивіда* у світ праці (за М.С. Пряжніковим). Професійна орієнтація, як цілісна система, складається із взаємопов'язаних компонентів або підсистем (підструктур), об'єднаних спільною метою: *професійна психодіагностика, професійна інформація, професійне консультування, професійний відбір, професійна адаптація*. Кожен із цих компонентів включає свої компоненти та завдання, зумовлені загальною метою.

Професійна придатність – відповідність психологічних особливостей *людини* вимогам професії для досягнення нею максимальної ефективності праці, одержання *задоволення* від неї. Професійна придатність частково залежить від вроджених

властивостей, а також визначається здібностями і спрямованістю особистості, її професійною підготовкою (ступенем оволодіння необхідними професійними знаннями, вміннями і навичками).

Професійна психодіагностика (профдіагностика) – це система психологічного вивчення *особистості* з метою виявлення її професійно значущих якостей. Професійна *діагностика* – фундамент, на якому формується *професійне самовизначення особистості*. Вона спрямована на дослідження *інтересів, нахилів, здібностей, рис характеру* людини. Професійна діагностика – один із структурних компонентів *професійної орієнтації* [41, с. 142].

Професійне самовизначення – процес прийняття *особистістю* рішення стосовно вибору майбутньої трудової *діяльності* (ким стати, до якої соціальної групи належати, де і з ким працювати?) Професійне самовизначення містить у собі усвідомлення індивідом себе як *суб'єкта* конкретної майбутньої професійної діяльності; зіставлення своїх можливостей на основі *самооцінки* індивідуально-психологічних якостей із психологічними вимогами професії до фахівця; усвідомлення своєї ролі й *відповідальності* за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх *здібностей*; *саморегуляцію поведінки*, спрямованої на досягнення поставленої мети [41, с. 143].

Професійно важливі якості – будь-які якості *суб'єкта*, що включені до процесу *діяльності* та забезпечують ефективність її виконання за параметрами продуктивності, якості праці та надійності.

Професіограма (від лат. *professio* – спеціальність, заняття + гр. *gramma* – запис) – системний опис особливостей професії (соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та ін.), а також вимог до *суб'єкта*

цієї спеціальності, на основі чого визначаються необхідні для цього виду діяльності якості особистості, що становлять основу професійної придатності людини. Галузь знань, пов'язана з вивченням цих вимог, називається психографією професії (за Е.О. Клімовим) [41, с. 144].

Мета: *Обрати в якості об'єктів дослідження учнів підліткового віку (8-9 кл.) та визначити сферу їхніх професійних інтересів й уподобань з допомогою «Диференційовано-діагностичного запитальника Е.О. Клімова» (ДДЗ). В індивідуальному порядку переконливо довести учням про вибір ними оптимальної сфери їх подальшої професійної самореалізації, виходячи з області їх інтересів, симпатій, особистісних можливостей і переваг.*

Оснащення лабораторного заняття: текст «Диференційовано-діагностичного запитальника Е.О. Клімова» (ДДЗ), таблиця-ключ до ДДЗ.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Охарактеризуйте об'єктивні та суб'єктивні умови, які, на вашу думку, є визначальними при формуванні професійних інтересів суб'єкта.*
2. *Що таке професійна діагностика. Чи достатньо ефективними у наших умовах можна вважати засоби та інструменти професійної діагностики.*
3. *Що таке професіограма і які існують підходи до визначення професіографічних характеристик.*
4. *Які обставини та умови впливають на здійснення суб'єктом професійного вибору.*
5. *Чи можна стверджувати, що вибір навчального закладу є завершальною ланкою професійного самовизначення.*
6. *Які чинники впливають на професійну самореалізацію суб'єкта.*

Практичне завдання: провести дослідження з дітьми підліткового віку за допомогою «Диференційовано-діагностичного запитальника Е.О. Клімова» (ДДЗ), визначити їх домінуючі симпатії та уподобання, а також переконливо аргументувати їм правильність подальшого професійного вибору.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

На першому етапі роботи студенти пропонують дітям попрацювати з запитальником Е.А. Клімова (ДДЗ). Для цього дітям роздають текст запитальника і бланк відповідей (*додаток Е*). Робота розпочинається після отримання наступної **інструкції:**

«Уявіть собі, що ви маєте можливість вибрати одну з двох запропонованих вам видів робіт. Порядковий номер тієї з них, котрій ви надасте перевагу, обведіть кружечком».

Після завершення відповідей на всі питання досліджувані повинні підрахувати кількість обведених кружечком порядкових номерів у кожному з 5 стовпчиків. Сума кожного стовпчика і буде вважатись показником зацікавленості (схильності) тим чи іншим типом професій.

На другому етапі роботи майбутні психологи працюють у співпраці з психологом школи, вчителем української мови та літератури, класним керівником. Спільно ними пропонується дітям написати твір «Моя любима професія.» Після того, як вчитель-філолог виконає свою роботу і оцінить твори учнів в контексті своїх фахових обов'язків, за роботу береться студент-психолог, основним завданням якого буде здійснення психологічного аналізу учнівських творів.

Наступним етапом роботи учнів буде завдання, спрямоване на визначення (складання) професіограми своєї майбутньої професії. Для цього студент-психолог повинен

надати вичерпну інформацію про суть цього поняття.

Професіограма включає в себе наступні розділи:

1. *Загальні відомості про професію*: а) назва, попит на професію; б) форми професійної підготовки.

2. *Зміст і умови праці*: а) процес праці і його результати; б) рівень автоматизації, необхідний рівень знань.

3. *Людина в процесі праці*: а) привабливість професії та її труднощі; б) відповідність і елементи творчості; в) основні риси та властивості, якими повинен володіти працівник (ділові якості, характеристики уваги, мислення, пам'яті, інтереси, здібності тощо), медичні протипоказання.

4. *Соціально-економічні особливості професії*: а) система оплати, культурно-побутові умови; б) перспективи професійного росту.

5. *Шляхи професійної підготовки*: а) учбові заклади, умови прийому, навчання; б) що і де можна дізнатися про професію.

Подальший етап дослідження полягає у тому, що після складання професіограми необхідно оцінити наявність та рівень вираженості тими всіма професійними характеристиками (вимогами, особливостями та якостями), котрі потрібні для успішної діяльності в тій чи іншій області.

Специфічне завдання: Для успішної діяльності спеціаліста у системі професій "людина – людина", професійно важливими якостями, перш за все є, особисті компоненти діяльності. Тобто для складення прогнозу у цій системі необхідно оцінити емоційно-вольову сферу особистості претендента, його комунікативні та організаторські здібності. В якості методик оцінки рівня розвитку цих якостей можуть бути використані різноманітні тести, наприклад: "Методика оцінки комунікативних та організаторських здібностей – 2" (КОЗ – 2).

Основна література

1. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 109-146.
2. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989, – С. 106-108.
3. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 11.

Тема: ОПИТУВАЛЬНИК КОЗ.

Ключові слова та поняття: професійні інтереси, професійна діагностика, професіограма, спілкування, комунікативні риси, організаторські риси, здібності, види здібностей.

Спілкування – *взаємодія суб'єктів*, в якій відбувається обмін пізнавальною і емоційною інформацією, досвідом, знаннями і вміннями, а також діяльністю та її результатами. Спілкування є необхідною умовою розвитку і формування особистості та групи. Категорія спілкування настільки багатогранна, що воно розглядається з різних позицій: як діяльність, специфічна форма взаємодії між людьми, як необхідна умова життєдіяльності, засіб передавання культури і суспільного досвіду, спосіб розкриття суб'єктивного світу, засіб впливу та ін. [41, с. 175].

Спілкування ділове – це взаємодія людей, в якій його учасники виконують соціальні ролі, тому в ньому запрограмовані конкретні цілі спілкування, його мотиви, а також способи здійснення контактів. А коли так, то активність пізнавальної та емоційно-вольової сфер має прагматичний характер [41, с. 176].

Спілкування міжособистісне (неформальне) – взаємодія суб'єктів, в якій немає чіткої регламентації, зумовленої цілями діяльності, соціальними ролями, нормами поведінки. У процесі такого спілкування відбувається емоційне розкріпачення, занурення у внутрішній світ партнера, взаємини набувають довірливого характеру [41, с. 176].

Мета: ознайомитись з змістом запитальника КОЗ–2 і провести його апробацію методом самотестування; за результатами самоопису виявити рівень вираженості комунікативних та організаторських здібностей в самому собі. На основі власного досвіду висловити критичні зауваження до змістових особливостей запитальника та одержаних результатів;

Завдання 2. Аналогічне дослідження провисти з дітьми-

підлітками, котрі за результатами ДДО виявили схильність до професій типу "людина – людина"; допомогти їм в обробці та інтерпретації одержаних даних; разом з учнями продовжити процес особистісної діагностики з метою підтвердження чи спростування власних схильностей (здібностей) чи уподобань.

Визначити сферу власних інтересів за допомогою діагностики КОЗ, порівняти результати тестування з результатами методик виявлення "Потреби у спілкуванні" і "Потреби у співчутті", а також особистісними прагненнями, намірами, планами.

Оснащення лабораторного заняття: тексти запитальників і ключі до них.

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Що таке професіограма.*
2. *Які, на вашу думку, складові професіограми педагога є для нього домінуючими.*
3. *В літературі часто зустрічаються професіограми педагога зміст яких складають різноманітні особистісні (професійні) риси. В чому недолік такого методологічного підходу до поняття професіограма.*
4. *Чи можна вважати ефективним підхід, в основі якого покладено домінуючі здібності представників відповідних професій.*

Практичне завдання: провести дослідження з використанням методики „КОЗ”, здійснити обробку індивідуальних даних і спробувати довести їх достовірність, використавши методики виявлення "Потреби у спілкуванні" і "Потреби у співчутті", а також емпатії (відповідно додатки Ж 1-4), попереднім чином вдосконаливши їх змістову частину.

Довести, що незважаючи на те, що у всіх трьох методик автори переслідували свої цілі, вони можуть слугувати індикаторами узгодженості тих показників, котрі надзвичайно важливими у роботі педагога.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Методика виявлення "Комунікативних та організаторських схильностей" (КОЗ - 2).

Ця методика виявляє комунікативні та організаторські схильності особистості (вміння чітко та швидко налагоджувати ділові та товариські контакти з людьми, бажання розширити контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей, бажання проявляти ініціативу тощо).

***Інструкція.** Перед вами 41 запитань, на кожне з них потрібно дати відповідь "так" або "ні". Час виконання методики 10 – 15 хв.*

1. Чи є у вас потяг до спілкування і знайомства з різними людьми?
2. Чи подобається Вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує Вас почуття образи на своїх товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що склалася?
5. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
6. Чи часто Вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашої думки?
7. Чи правда, що Вам приємніше і простіше проводити час за книгами або за яким-небудь іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли певні перешкоди у здійсненні ваших намірів, чи легко Вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за Вас?

10. Чи любите Ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різноманітні ігри і розваги?

11. Чи важко Вам включатися в нові для Вас компанії (колективи)?

12. Чи часто Ви відкладаєте на Інші дні справи, які слід було б виконати сьогодні?

13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете Ви, щоб Ваші товариші діяли у відповідності з Вашою думкою?

15. Чи важко Вам освоюватися в новому колективі?

16. Правда, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?

17. Чи прагнете Ви, якщо обставини сприяють цьому познайомитися і поспілкуватися з незнайомою людиною?

18. Чи часто у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?

19. Чи дратують Вас оточуючи, чи виникає у вас бажання побути на одинці?

20. Чи правда, що Ви як правило, погано орієнтуєтесь в незнайомій для Вас обстановці?

21. Чи подобається Вам постійно бути серед людей?

22. Чи виникає у Вас відчуття дискомфорту, якщо Вам не вдається завершити розпочату справу?

23. Чи важко Вам проявити ініціативу, щоб познайомитися з іншою людиною?

24. Чи правда, що Ви втомлюєтесь від постійного спілкування з друзями?

25. Чи подобається Вам брати участь у колективних іграх?

26. Чи часто ви проявляєте ініціативу під час вирішення проблем, які зачіпають інтереси Ваш друзів?

27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед незнайомих людей?

28. Чи правда, що Ви не прагнете до того, щоб довести правильність своїх дій, чи слів?

29. Чи вважаєте Ви, що Вам неважко внести позбавлення у незнайоме товариство?

30. Чи брали Ви участь у громадському житті школи (підприємства)?

31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих?

32. Чи правда, що Ви не прагнете відстоювати свою думку чи рішення, якщо його не зразу прийняли друзі?

33. Чи відчуваєте Ви себе комфортно в незнайомій компанії?

34. Чи охоче Ви організуєте вечірку для своїх товаришів?

35. Чи правда, що Ви губитися, коли треба говорити перед великою кількістю людей?

36. Чи часто Ви спізнюєтеся наділові зустрічі, побачення?

37. У Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви буваєте в центрі уваги своїх друзів?

39. Ви відчуваєте дискомфорт під час спілкування з малознайомими людьми?

41. Чи правда, що Ви не дуже впевнено почуваєте себе в оточенні великої групи своїх друзів?

Обробка результатів

Комунікативні здібності:

Так – 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37

Ні – 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39

Організаторські здібності:

Так – 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38;

Ні – 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 41.

Рівні прояву здібностей:

1-7 балів – низький рівень;

8-14 балів – середній рівень;

15-20 балів – високий рівень.

Варіант заняття 2. (проводиться як самостійне домашнє завдання).

Тема: Методи і процедури підтвердження надійності результатів методики КОЗ.

Мета. Використання деяких методик (тести "Потреби у спілкуванні", "Комунікативної толерантності" (В.В. Бойко) і "Потреби у співчутті") в якості індикативних показників узгодженості (надійності) попередньо отриманих результатів дослідження (з допомогою методики КОЗ). Аргументувати правильність обраної процедури та висловити можливі застереження щодо недостатньої бази для таких узагальнень.

Ключові слова та поняття: співчуття, сенситивність, чуттєвість, емпатія.

Сенситивність (від лат. sensitivus – чутливий) – своєрідна чутливість людини. Входячи в структуру *рис особистості*, сенситивність відображає її сенсорну організацію. Найістотнішим для сенситивності є спосіб переключення пов'язаний із пластичністю всієї нервово-психічної організації людини (Б.Г. Ананьєв). Сенситивність, як підвищена в певні періоди життя людини *чутливість*, є важливою передумовою організації навчально-виховного процесу. Вона відіграє велику роль у формуванні професійних *здібностей*, сприйманні іншої людини тощо[41, с. 167].

Емпатія (від лат. empathea – співпереживання) – позараціональне *пізнання людиною* внутрішнього світу інших;

емоційна чуйність, здатність людини до емоційного відгуку, співчуття, співпереживання, *розуміння* внутрішнього стану іншого. Здібність до емпатії – необхідна умова для розвитку професійних якостей (емоційна проникливість, психологічне налаштування) у *практичного психолога* (педагога, лікаря). Емпатія як емоційний відгук проявляється в елементарних (рефлекторних) і у вищих особистісних формах (співчуття, співпереживання, спільна радість тощо). В основі емпатії лежить механізм *децентрації*. Співпереживання і співчуття розрізняють як переживання людини за себе (езопова емпатія) і за інших (гуманістична емпатія). Співпереживаючи, *людина* випробовує *емоції*, ідентичні тим, які спостерігає в іншій людині. Однак співпереживання може виникнути не тільки щодо того, кого спостерігають, а й до *уявлюваних* емоцій інших, а також щодо переживань персонажів художніх творів, кіно, театру, літератури (естетичні співпереживання). При співчутті людина переживає щось інше, ніж той, хто викликав у нього емоційний відгук. Співчуття спонукає *індивіда* до надання допомоги іншому (*альтруїзм*). Ще одним проявом емпатії є *симпатія* – тепле, доброзичливе ставлення людини до інших [41, с. 62].

Оснащення лабораторного заняття: запитальники і бланки відповідей (з ключами) методик виявлення "*Потреби у спілкуванні*" і "*Потреби у співчутті*."

ХІД РОБОТИ

Практичне завдання: В ході заняття (або в домашніх умовах) студенти ознайомлюються з особливостями даного тесту і обирають для себе один з можливих способів тестування (чи самотестування, самоопису) з метою виявлення особистісних показників співчутливості (варіант А). Провести порівняльний аналіз одержаних даних з показниками КОЗ і

зробити попередні висновки.

В умовах наступного аудиторного заняття проаналізувати середньостатистичні показники у групі і порівняти їх з нормативними, встановленими автором методики.

Використовуючи видозмінений варіант методики (варіант В), визначити кількісні дані і запропонувати свою нормативну базу виходячи з запропонованої шкали оцінок, яка дає набагато якіснішу дисперсію оцінок.

Аналогічну роботу студенти проводять з дітьми підліткового віку, котрі брали участь у попередньому етапі цієї роботи.

Порядок роботи та особливості обробки результатів. Робота розпочинається з надання студентам (учням) відповідних бланків методик і текстів запитальників (*додаток Е 1-3*). Далі вони діють самостійно згідно отриманих інструкцій.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.
2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 109-146/
3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
4. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник.–К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. –

М.: ВЛАДОС, 2003.

3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА № 12.

Тема: ТРИВОЖНІСТЬ ЯК ОБЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Ключові слова та поняття: тривога, тривожність (ситуативна, реактивна і особистісна), "корисна тривожність", невроз, невротична особистість.

Неврози (від гр. *neurōn* – жила, нерв) – група захворювань, в основі яких лежать тимчасові (тобто зворотні) нервово-психічні порушення, що виникають внаслідок тривалих переживань, розумового перенапруження, інфекційних захворювань тощо. До неврозів належать: неврастенія, *істерія*, нав'язливий стан [41, с. 118].

Тривога – емоційний стан, який виникає в *ситуаціях* невизначеності та небезпеки. Тривога проявляється в очікуванні несприятливого розвитку *подій*. На відміну від *страху*, як *реакції* на конкретну загрозу, тривога є генералізованим, безпредметним страхом [41, с. 190].

Тривожність – схильність *людини* до частих та інтенсивних переживань стану *тривоги*, а також низького порогу її виникнення. Тривожність розглядають як особистісне утворення, властивість *темпераменту* (особистісна тривожність). Нині переважає точка зору про те, що тривожність, маючи природну основу (властивості нервової системи), формується в результаті дії соціальних і особистісних

чинників. У дитинстві причиною тривожності бувають порушення взаємин із батьками. У більш дорослому віці тривожність може породжуватися внутрішніми конфліктами, переважно самооцінного характеру. Виділяють стійку часткову тривожність у якій-небудь сфері (навчальна, екзаменаційна, міжособистісна та ін.) і загальну, що вільно змінює об'єкти залежно від зміни їхньої значущості для людини [41, с. 190]..

Базальна тривожність – термін психоаналітичної концепції Карен Хорні. Означає глибоке почуття тривоги, безпомічності, яке може виникнути у дитини внаслідок проблемних стосунків з батьками (найближчими людьми). На думку автора Б.т. виникає у найбільш ранньому віці (від народження), базальна тривожність може стати визначальною властивістю поведінки людини, впливати на неї більшою мірою, ніж природжені інстинкти. Під впливом базальної тривожності людина прагне позбутися страху, почуватися в безпеці.

Мета: *ознайомити з процедурою та концептуальними особливостями створення шкали тривожності (Ч. Спілбергер–Ханін Ю.) як одним з найбільш відомих та дієвих інструментів діагностики ситуативної і особистісної тривожності. Провести самотестування і дати інтерпретацію показникам самоопису. На основі одержаних індивідуальних даних та їх обговорення, запропонувати програму корекційного та психотерапевтичного впливу щодо зниження показників тривожності, які можуть привести до особистісних деструктивних проявів.*

Тривожність – індивідуальна властивість особи, риса характеру, що проявляється у схильності до надмірного хвилювання, підвищення тривоги в ситуаціях, які *загрожують*, на думку цієї особи, неприємностями, невдачами, фрустрацією. Важливо, що мова йде про психологічну загрозу, тобто таку, що

має суб'єктивний характер і не проявляється як фізична небезпека. Такими ситуаціями можуть бути: деякі конфлікти, порівняння людиною себе з тими, хто має над ними певну перевагу, змагання з такими людьми.

Як страх, так і тривога є адекватними реакціями на небезпеку, але коли мова йде про страх, то небезпека очевидна, об'єктивна, а у випадку тривоги вона прихована і суб'єктивна. Інакше кажучи, інтенсивність тривоги пропорційна тому змісту, який для даної людини має дана ситуація. Однак, як правило, суб'єкт не усвідомлює реальні причини власної тривоги.

Тривожність – це схильність переживати емоційне хвилювання, тривогу, що виникають у ситуаціях невизначеної загрози від якоїсь очікуваної події і виявляється у прогнозуванні несприятливого її завершення. Тривожна дитина живе у стані постійного безпричинного страху, напруження від думки: «Аби чогось не сталося». Підвищена тривожність робить поведінку дитини метушливою, неспокійною, розсіяною. Такий емоційний супровід значно зростає в умовах особистої відповідальності за щось і негативно позначається на характері, котрий набуває рис невпевненості, заниженої самооцінки, внутрішнього конфлікту між високим рівнем домагань і низькою самооцінкою своїх можливостей.

Гене́за тривожності. Тривожність – це психофізіологічна характеристика, що генотипічно успадковується, тому притаманна всім людям, але виявляється індивідуально на різних рівнях і тому по-різному впливає на поведінку. Передумовою розвитку підвищеного рівня тривожності є висока чутливість (сензитивність) нервової системи.

Підвищена тривожність дитини багато в чому залежить від способів спілкування в умовах сім'ї. На думку Е. Г. Ейдемільера є висока вірогідність розвитку тривожної дитини у тих батьків,

які виховують її за типом гіперпротекції (надмірна турботливість та гіперопіка аж до прийняття рішення замість суб'єкта, постійні обмеження і заборони тощо). Під пресингом суворого контролю дитина втрачає впевненість у собі, поступово втрачає своє психологічне здоров'я.

Все це дозволяє зробити висновок, що успадковані психофізіологічні характеристики, якщо і не є джерелом порушення психологічного здоров'я на ранніх етапах онтогенезу, все ж можуть стати суттєвим фактором ризику, який не можна ігнорувати в ході подальшого розвитку особистості [4, с.265].

Елементи тривоги за Карен Хорні:

Пацієнти, які пережили сильний стан тривоги, стверджують, що воліли б швидше померти, ніж пережити його ще раз. Крім того, деякі складові афекту тривоги можуть бути надто нестерпними для людини. Серед них особливо відчутними є:

- Безпорадність
- Ірраціональність
- Безнадійність

Разом з тим кожна людська особистість це достатньо самоорганізована та самокорегуюча система, котра в процесі свого розвитку оволодіває основними механізмами та способами уникнення тривоги. До найбільш відомих і широковживаних належать раціоналізація, заперечення, використання різноманітних психотропних та наркологічних засобів; уникнення думок, почуттів, спонукань чи ситуацій, що викликають її. Оскільки ці механізми функціонують на підсвідомому рівні, то кожна людина, що перебуває в такому стані, не лише не усвідомлює дію конкретного механізму, з допомогою якого вона намагається уникнути цього стану, а й не здатна помітити, що на певному етапі свого розвитку він стає

домінуючим. Саме за таких умов можна стверджувати, що ригідність (типовість) наявних суб'єктних засобів уникнення тривоги стає причиною погіршення його психічного здоров'я.

Оснащення лабораторного заняття: методичне забезпечення – шкала тривожності Ч. Спілбергера–Ханіна Ю.; особистісна шкала проявів тривожності (Дж. Тейлора); реєстраційні бланки (див. додаток Ж 1-3).

ХІД РОБОТИ

Теоретичні питання:

1. *Що в психології прийнято розуміти під поняттям тривога.*
2. *Дайте розгорнуту характеристику такому особистісному утворенню як тривожність (ситуативна, реактивна і особистісна).*
3. *Які аргументи можна привести щодо доцільності такого поняття як "корисна тривожність".*
4. *Чим зумовлена поява невротичного стану. Що собою являє невротична особистість.*
5. *Які ви знаєте методи і способи психологічного (не соматичного, не медикаментозного) лікування неврозу.*

Практичне завдання:

- провести дослідження в груповій формі (або попарно в режимі дослідник-досліджуваний) за шкалою тривожності (Спілбергера–Ханіна) (додаток Ж). Запропонувати студентам найбільш вдалу модель інтерпретації даних, а також перевірки достовірності одержаних показників.

Порядок роботи та особливості обробки результатів.

Шкала самооцінки складається з 2-х частин, з допомогою яких можна окремо виявити рівень реактивної (РТ; ситуативної) тривожності – судження №1-20; і особистісної тривожності (ОТ)

– судження №21-41.

Спочатку досліджувані приступають до роботи з шкалою ситуативної тривожності. Для цього їм дається наступна **інструкція**:

"Прочитайте уважно кожне з суджень і обведіть кружечком чи закресліть будь-яку цифру справа в залежності від того, як ви себе почуваєте в даний момент. Над питаннями довго не задумуйтесь, тому що правильних чи неправильних відповідей немає".

Після виконання даного етапу роботи і підрахунку одержаних балів, досліджувані приступають до роботи з шкалою особистісної тривожності. Діють аналогічно згідно інструкції.

Наступний етап дослідження пов'язаний з підрахунком балів за шкалою особистісної тривожності та встановленням загальних показників. Однак процес їх аналізу та інтерпретації повинен бути відкладений (відтермінований) у часі до того поки не буде підтверджено надійність одержаних даних. Для цього через деякий час студенти повинні провести повторне дослідження за цією ж методикою (метод ретесту) або використати інший тип методик, з допомогою якої можна дослідити ту саму тривожність. Ми у своїй роботі пропонуємо студентам використати методики «Особистісної шкали проявів тривожності (Дж. Тейлора) та

При цьому ми наголошуємо, що ці методики не належать до взаємозамінюваних, тому сподіватись на повну достовірність результатів не варто. Однак, з метою набуття певного досвіду і з експериментальною метою такі процедури ми практикуємо досить часто. У випадку високої взаємної кореляції між показниками ми все таки рекомендуємо підтверджувати одержані результати адекватними кластерами поведінкових

реакцій та проявів.

Якщо ж (через деякий час) досліджувані отримують високі показники кореляції між повторним застосуванням методики Ч. Спілберга-Ханіна Ю., то в такому випадку при аналізі результатів власної самооцінки їм необхідно враховувати наступне: загальний показник у кожній шкалі може знаходитись в діапазоні від 20 до 80 балів. При чому, чим вищий цей показник, тим вищою є і тривожність. При інтерпретації результатів необхідно керуватись такими орієнтовними оцінками:

До 41 балів – низька тривожність;

31-44 – середній рівень;

45 і більше – високий рівень тривожності.

Суттєві відхилення від середньостатистичних показників вимагають постійної наполегливої роботи як з боку психолога так і піддослідного щодо корекції проявів тривожності.

Інтерпретація результатів дослідження: студенти формулюють часткові та остаточні висновки, а також роблять прогностичні оцінки щодо можливих труднощів та особистісних проблем, котрі виникатимуть у досліджуваних суб'єктів з високим рівнем тривожності, а отже можуть слугувати серйозною перешкодою на шляху їх подальшої професійної, статусно-рольової чи в цілому особистісної самореалізації.

Завдання для самостійної роботи:

Основним завданням домашньої роботи студентів – провести самотестування з допомогою методики «Особистісної шкали проявів тривожності» (Дж. Тейлора). На підставі одержаних результатів провести порівняльний аналіз змістових основ методик і спробувати визначити надійність одержаних показників.

опрацювати питання та основні поняття для наступного заняття;

- підібрати діагностичну методику, підготувати стимульний матеріал, провести дослідження з відповідною обробкою даних, продумати попередні висновки.

Основна література

1. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2008. – 296 с.
2. Белей М. Д., Гоян І.М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 70-72.
3. Бурлачук ЛФ., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
4. Немов Р. С. Психология. Словарь-справочник. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. Т. 2, – С. 265.
5. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / За ред. М.-Л. А. Чепи. – К., 2010. – 302 с.
6. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник.–К.: Каравела, 2012. – 328 с.

Додаткова література

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
2. Психологические тесты / Под. ред. А.А.Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
4. Руденко Є.В. Методики професійної психодіагностики / Є.В. Руденко. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. Практическая психология: учебник для студентов вузов / Г. Абрамова; – [изд. 8-е, перераб. и доп.] – М. : Академический Проект; Трикста, 2005. – 496 с.
2. Акимова М. Диагностика умственного развития детей / М. Акимова, В. Козлова. – СПб. : Питер, 2006. – 241 с.
3. Алексеева Е. Психологические проблемы детей дошкольного возраста / Е. Алексеева. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.
4. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1, 2.
5. Барташнікова І. Розвиток уяви та творчих здібностей у дітей 5–6 років: навч. посібн. / І. Барташнікова, О. Барташніков [2-е вид., переробл.]. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 64 с.
6. Батаршев А. Диагностика темперамента и характера / А. Батаршев. [2-е изд. пер.]. – СПб. : Питер, 2007. – 368 с.
7. Белей М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості / М. Белей, І. Гоян. – Івано-Франківськ, 2010. – 256 с.
8. Белей М. Основи діагностичної психології / М. Белей, Л. Годорів. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2008. – 296 с.
9. Белобрыкина О. Диагностика развития самосознания в детском возрасте / О. Белобрыкина. – СПб : Речь, 2006. – 320 с.
10. Бітянова М. Психолог у школі: зміст діяльності і технології / М. Бітянова. – К. : Главник, 2007. – 160 с.
11. Бурлачук Л. Психодиагностика: [учеб. для вузов] / Л. Бурлачук. – 2-е изд. перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2008. –

384 с.

12. Бурлачук Л. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Бурлачук, С. Морозов – К. : Наукова думка, 1989. – 200 с.
13. Бурлачук Л. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Бурлачук, С. Морозов. – СПб : Питер, 2000. – 528 с.
14. Волошина В. Загальна психологія. Практикум: навч. посібник / В. Волошина, Л. Волинська. – К. : Каравела, 2010.
15. Галян І. Психодіагностика / І. Галян. – К., 2009. – 463с.
16. Гоян І. Методи діагностики психічного розвитку дітей / І. Гоян, А. Палій – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 652 с.
17. Дзюбко Л.В. Діагностика навчальної мотивації: збірник методик / Л.В. Дзюбко, Л.Г Гриценюк. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128 с.
18. Діагностичний інструментарій психолога / Упоряд. Т. Гончаренко. – К. : Шкільний світ, 2008. – 128 с.
19. Диагностика познавательных способностей: Методики и тесты: учебное пособие. – М. : Академический Проект; Альма Матер, 2009. – 533 с.
20. Дмитерко-Карабин Х. Психологічна допомога тривожній дитині: теорія, діагностика, корекція : навч.-метод. посібник / Х. Дмитерко-Карабин, Н. Королик. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – 192 с.
21. Измерение интеллекта детей /Под ред. Ю. Гильбуха. – К., 1992. – 528 с.
22. Истратова О. Большая книга детского психолога / О. Истратова, Г. Широкова, Т. Эксакусто; [изд. 4-е]. – Ростов н/Д : Феникс, 2011. – 568 с.
23. Истратова О. Психологическое тестирование детей от рождения до 10 лет / О. Истратова; [изд. 4-е]. – Ростов н/Д :

- Феникс, 2013. – 317с.
24. Карабаєва І. Інтелектуально обдаровані дошкільнята: підтримка та супровід / І. Карабаєва. – К. : Шкільний світ, 2011. – 128 с.
 25. Карпенко Н. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. Карпенко. – К. : Каравела, 2008.
 26. Коломієць Л. Практикум із діагностики особистості: навч.-метод. посіб. / Л. Коломієць, Г. Шульга. – Вінниця : Вінницький держ. пед. університет ім. М. Коцюбинського, 2012. – 228 с.
 27. Коломієць Л. Психологічна діагностика мотивації та комунікації особистості : навч.-метод. посібн. / Л. Коломієць, Г. Шульга. – Вінниця : Вінницький держ. пед. університет ім. М. Коцюбинського, 2012. – 186 с.
 28. Коробко С. Робота психолога з молодшими школярами: методичний посібник /С. Коробко, О. Коробко. – К. : Літера ЛТД, 2006. – 416 с.
 29. Корольчук М. Психодіагностика : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. Корольчук, В. Осьодло. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 410 с.
 30. Мельников В. Введение в экспериментальную психологию личности / В. Мельников, Л. Ямпольский. – М., 1985. – 319 с.
 31. Мещеряков Б. Большой психологический словарь. /Б. Мещеряков, В. Зинченко; [3-е изд.]. – М., 2002. – 632 с.
 32. Моргун В. Основи психологічної діагностики / В. Моргун, І. Тітов. – К. : Слово, 2009. – 464 с.
 33. Немов Р. Психология: в 3-х книгах. Кн.3: Психодіагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики /

- Р. Немов. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 641с.
34. Образцов П. Методы и методология психолого-педагогического исследования/ П. Образцов. – СПб. : Питер, 2004. – 267 с.
 35. Основи практичної психології: підручник / В. Панок., Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.; [вид. 2-ге, стереотип.]. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
 36. Основы психологии. Практикум /Ред.-сост. Л. Столяренко. Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 576 с.
 37. Практикум з психодіагностики /укладачі: О. Музика, В. Остринська, В. Остринський. – Житомир, 1999. – 228 с.
 38. Практикум по общей и экспериментальной психологии /Под общей ред. А. Крылова, С. Маничева. – СПб. : Питер, 2000. – 560с.
 39. Практикум по психопатологии /Под ред. Б. Зейгарник и др. – МГУ, 1987. – 528 с.
 40. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М. : АСТ-ПРЕСС, 2000. – 376 с.
 41. Приходько Ю. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник / Ю. Приходько, В. Юрченко. – К. : Каравела, 2012. – 328 с.
 42. Психологічний практикум у дитячому садку / Упорядкування І. Гоян., А. Палій. – Івано-Франківськ : Плай. – 2001. – 98 с.
 43. Психологические тесты / Под. ред. А. Карелина: в 2-х т. – М. : ВЛАДОС, 2003.
 44. Рогов Е. Настольная книга практического психолога. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста / Е. Рогов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 384 с.
 45. Руденко Є. Методики професійної психодіагностики / Є. Руденко. – К. : Шкільний світ, 2011. – 128с.

46. Собчик Л. Методы психологической диагностики / Л. Собчик. – М., 1990, № 1-3.
47. Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям /Под ред. Д. Люсина, Д. Ушакова. – Когито-Центр, 2009. – 351 с.
48. Туриніна О. Практикум з психології : навчальний посіб. / О. Туриніна. – К. : МАУП, 2007. – 326 с.
49. Фетискин Н. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. Фетискин, В. Козлов, Г. Мануйлов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.
50. Филимоненко Ю. Руководство к методике исследования интеллекта у детей Д. Векслера. Адаптированный вариант / Ю. Филимоненко, В. Тимофеев. – СПб, 1993. – 528 с.
51. Худик В. Психологическая диагностика детского развития: Методы исследования / В. Худик. – К. : Освіта, 1992. – 220 с.
52. Чернышев А. Аппаратурные методики психологической диагностики группы в совместной деятельности / А. Чернышев. – Когито-Центр, 2005. – 190 с.

Додатки

1.	<i>Додаток А.</i> Запитальник Г.Айзенка (форма А).	103
2.	<i>Додаток Б.</i> Тест К.Томаса (у російськомовному варіанті адаптований	106
3.	<i>Додаток В.</i> Метод незавершених речень (варіант методики Д. Сакса)	110
4.	<i>Додаток Д.</i> Методика виявлення готовності дитини до школи (Шкільна	113
5.	<i>Додаток Д 2.</i> Тест словника	120
6.	<i>Додаток Д 3.</i> Методи виявлення когнітивних характеристик учнів. Тест	122
7.	<i>Додаток Д 4.</i> Тест на руховий темп	125
8.	<i>Додаток Е.</i> Диференційно-діагностичний запитальник Е.О. Клімова	127
9.	<i>Додаток Ж.</i> Тест на виявлення "Потреби у спілкуванні"	129
10.	<i>Додаток Ж 2.</i> Діагностика "Комунікативної толерантності" (В.В.	132
11.	<i>Додаток Ж 3.</i> Опитувальник для визначення індексу емпатійності	136
12.	<i>Додаток Ж 4.</i> Експрес-діагностика емпатії.	139
13.	<i>Додаток 3.</i> Шкала самооцінки (Ч. Спілбергера)	143
14.	<i>Додаток 3 2.</i> Особистісна шкала проявів тривожності (Дж. Тейлор, 1953).	147
15.	<i>Додаток 3 3.</i> Тест В. Г. Норахідзе	150

Запитальник Г.Айзенка (форма А).

1. Ви часто прагнете нових вражень, відчуваєте бажання розважитись, "розворушитись"?
2. Чи часто вам потрібні друзі, які вас розуміють, можуть підбадьорити, втішити?
3. Вам властива безтурботність?
4. Вам не здається, що дедалі важче відповідати "ні"?
5. Чи замислюєтесь ви перед тим, як вам необхідно щось вирішити?
6. Якщо ви обіцяєте щось зробити, чи завжди ви виконуєте свої обіцянки (незалежно від того, зручно це вам чи ні)?
7. Чи часто у вас піднесений настрій змінюється протилежним і навпаки?
8. Як правило, ви дієте і говорите швидко, не задумуючись?
9. Чи часто ви почуваете себе людиною нещасною без достатніх на це підстав?
10. Ви зробили б усе аби тільки виграти у суперечці?
11. Чи виникає у вас почуття невпевненості і сором'язливості, коли ви хочете розпочати розмову з симпатичною незнайомою людиною?
12. Чи втрачаєте ви іноді спокій, сердитесь?
13. Ви часто дієте під впливом хвилинного настрою?
14. Чи часто ви бентежитесь через те, що зробили або сказали таке, чого не слід було робити?
15. Ви більше любляете читати книги, ніж зустрічатись з людьми?
16. Вас легко образити?
17. Ви любляете часто бувати у компанії (товаристві)?
18. Чи бувають у вас інколи думки, які б ви хотіли приховати від інших?
19. Буває так, що вас переповнює енергія і все аж "горить у руках", а інколи ви зовсім мляві?

20. Ви вважаєте, що краще мати менше друзів, але дуже близьких вам?

21. Чи часто ви мрієте?

22. Якщо на вас кричать ви відповідаєте так само?

23. Вас часто турбує почуття провини?

24. Чи всі ваші звички добрі та бажані?

25. Чи здатні ви дати волю своїм почуттям і "від душі" повеселитись у товаристві?

26. Ви вважаєте себе людиною збудливою і чутливою?

27. Вас вважають людиною жвавою і веселою?

28. Чи часто, виконавши якусь важливу справу, ви відчуваєте, що могли б зробити її значно краще?

29. Ви більше мовчите, перебуваючи у товаристві інших людей?

30. Ви, інколи, пліткуєте?

31. Чи буває, що вам не спиться через те, що різні думки "лізуть в голову"?

32. Коли ви прагнете дізнатись про щось, то краще прочитаете про це у книзі, ніж питатимете у когось?

33. Чи подобається вам робота, яка вимагає від вас постійної уваги?

34. У вас буває сильне серцебиття?

35. Чи трапляються у вас приступи тремтіння?

36. Чи завжди б ви платили за перевезення багажу на транспорті, якби не боялись перевірки?

37. Вам неприємно перебувати у товаристві, де підтримують один над одним?

38. Ви людина дратівлива?

39. Чи подобається вам робота, яка вимагає швидкості дій?

40. У вас виникає хвилювання, коли ви думаєте про неприємні події, які б могли відбутися?

41. Ви ходите повільно, не поспішаючи?

42. Чи запізнювались ви коли-небудь на побачення або на роботу?

43. Вам часто сняться страхіття?

44. Ви так любите розмовляти, що ніколи не пропустите можливості поспілкуватися з незнайомою людиною?
45. Вас турбує який-небудь біль?
46. Чи почували б ви себе нещасним, якби надовго були позбавлені широкого спілкування з людьми?
47. Ви б могли назвати себе нервовою людиною?
48. Чи є серед ваших знайомих люди, які вам не подобаються?
49. Ви належите до людей цілком впевнених у собі?
50. Вас легко образити, якщо вказати на ваші помилки у роботі чи особисті прорахунки?
51. Ви з категорії тих людей, яким вечірка не може принести справжнього задоволення?
52. Вас хвилює те, що ви чимось гірші за інших?
53. Вам легко внести пожвавлення у досить невеселу компанію?
54. Буває, що ви говорите про речі, яких не розумієте?
55. Ви турбуєтесь про своє здоров'я?
56. Ви любляете підтрунювати над іншими?
57. Чи страждаєте ви від безсоння?

Рис.1. "Коло Г.Айзенка".

Додаток Б

Тест К.Томаса

(у російськомовному варіанті адаптований Н.В.Грішиною).

Інструкція: "Із двох запропонованих способів поведінки виберіть той, який найбільш повно віддзеркалює вашу психічну сутність. Над відповіддю довго не задумуйтеся, намагайтесь бути об'єктивними".

Запитальник

1а) іноді я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

б) я прагну звернути увагу на те, з чим ми обоє погоджуємось, а не на наші розбіжності.

2а) я прагну знайти компромісне рішення.

б) я намагаюсь залагодити конфлікт з урахуванням інтересів іншої людини та моїх власних.

3а) для мене характерна настирливість у домаганні свого.

б) іноді я жертвую своїми інтересами заради інтересів іншої людини.

- 4а) я прагну знайти компромісне рішення.
б) я намагаюся не принизити почуттів іншої людини.
- 5а) залагоджуючи спірну ситуацію, я весь час намагаюся знайти підтримку з боку іншої людини.
б) я намагаюся уникнути зайвої напруженості.
ба) вважаю за необхідне уникнути неприємностей для себе.
б) я прагну домогтися свого.
- 7а) я прагну відкласти рішення спірного питання з тим, аби, з часом, розв'язати його остаточно.
б) я вважаю можливим у чомусь поступитися, аби домогтися свого.
- 8а) як правило, я настирливо прагну домогтися свого.
б) насамперед прагну визначити суть конфлікту і виявити основні цілі та домагання протилежної сторони.
- 9а) думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь непорозуміння між людьми.
б) я докладно всіх зусиль, аби домогтися свого.
- 10а) я твердо прагну домогтися свого.
б) я намагаюся знайти компромісне рішення.
- 11а) насамперед, я прагну чітко встановити причини конфлікту.
б) я намагаюся заспокоїти протилежну сторону і, тим самим, наші стосунки.
- 12а) переважно я уникаю позиції, яка може викликати суперечку.
б) я надаю можливість опоненту в чомусь притримуватись своєї позиції, якщо він також готовий чимось поступитись.
- 13а) я пропоную компромісний варіант.
б) я завжди наполягаю на своєму.
- 14а) я ознайомлюю опонента з власною позицією і прагну з'ясувати його.
б) я намагаюся довести своєму опоненту логічність та аргументованість моїх поглядів.
- 15а) я намагаюся заспокоїти іншу сторону та зберегти наші стосунки.
б) я прагну зробити все необхідне, аби уникнути напруженості.
- 16а) я остерігаюся зневаги інтересів іншої.
б) я намагаюся переконати опонента у перевагах моєї позиції.
- 17а) мені властива наполегливість у домаганні свого.
б) я прагну зробити все, аби уникнути непотрібної напруженості.
- 18а) я дам можливість опоненту домогтись свого, якщо це

зробить його щасливим.

б) мій опонент зможе в чомусь зберегти свою позицію, якщо він також зробить поступку мені.

19а) насамперед, я намагаюся визначити суть конфлікту і виявити усі спірні питання.

б) я прагну відкласти спірні питання, аби, з часом, розв'язати їх остаточно.

20а) я намагаюся негайно подолати наші суперечності.

б) я завжди закликаю уважно аналізувати наслідки можливої користі чи втрат для обох сторін.

21а) під час переговорів, я прагну бути уважним до опонента.

б) я завжди надаю перевагу прямому обговоренню проблеми.

22а) я намагаюся знайти компромісне рішення.

б) я відстоюю свою позицію.

23а) як правило, я стурбований тим, коли не вдається задовольнити інтереси обох сторін.

б) іноді я даю можливість опоненту взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24а) якщо позиція є для нього дуже важливою, я можу поступитись йому.

б) я намагаюся спонукати протилежну сторону до компромісного рішення.

25а) я прагну переконати опонента у своїй правоті.

б) під час переговорів, я намагаюся бути уважним до аргументів іншої сторони.

26а) я переважно пропоную своє рішення.

б) я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.

27а) найчастіше я прагну уникати суперечок.

б) якщо це зробить іншу людину щасливою, я дам їй можливість домогтися свого.

28а) я настирливо прагну досягти наміченого.

б) при розв'язанні конфлікту, я прагну знайти підтримку опонента.

29а) я пропоную вдатись до поступок з обох сторін.

б) думаю, що не завжди варто хвилюватись через суперечності, які виникають.

30а) я намагаюся не зневажати почуттів опонента.

б) я завжди займаю таку позицію у суперечці, яка дозволила б домогтися успіху обом сторонам.

Ключ

(за умови, якщо прибрати назви поведінкові стратегії в конфлікті, залишивши лише порядкову нумерацію, то його можна використовувати і як бланк відповідей).

№ п/ п	Суперництво	Співробітництво	Компроміс	Уникнення	Пристосування
	1	2	3	4	5
1.				а	б
2.		б	а		
3.	а				б
4.			а		б
5.		а		б	
6.	б			а	
7.			б	а	
8.	а	б			
9.	б			а	
10.	а		б		
11.		а			б
12.			б	а	
13.	б		а		
14.	б	а			
15.				б	а
16.	б				а
17.	а			б	
18.			б		а
19.		а		б	
20.		а	б		
21.		б			а
22.	б		а		
23.		а		б	
24.			б		а
25.	а				б
26.		б	а		
27.				а	б
28.	а	б			
29.			а	б	
30.		б			а
Сума					

В залежності від того, яку кількість балів набере піддослідний за тою чи іншою шкалою, ми можемо виявити рівень вираженості відповідної тенденції форм поведінки у конфліктних ситуаціях.

Згідно концепції К.Томаса, при уникненні конфлікту жодна з сторін не досягає успіху. Такі форми поведінки як конкуренція (змагання), пристосування та компроміс можуть або сприяти перемозі однієї з сторін, або ж обидва учасники конфлікту програють, тому що підуть на компроміс. Тільки в ситуації співробітництва обидві конфліктуючі сторони здатні добитись виграшу (конструктиву).

Додаток В

Метод незавершених речень

(варіант методики Д. Сакса)

Відноситься до проєктивних методів дослідження особистості. Існує багато варіантів цього методу, однак вашій увазі пропонується варіант розроблений у свій час Д. Саксом. Він складається з 60 незавершених речень, які за своїм змістом поділяються на 15 груп. Кожна з них в тій чи іншій мірі покликана виявити відношення піддослідного до себе, до батька і матері, до друзів, до минулого і майбутнього і т. п.

Інструкція : "Вам необхідно завершити кожне речення одним чи декількома словами. Довго не задумуйтесь і записуйте зразу ж все, що приходить на думку".

Бланк методики

1. Думаю, що мій батько зрідка ...
2. Якщо всі проти мене, то ...
3. Я завжди хотів ...
4. Якщо б я займав керівну посаду ...
5. Майбутнє здається мені ...
6. Мої керівники ...
7. Знаю, що смішно, але боюсь ...
8. Думаю, що справжній друг ...

9. Коли я був малим ...
10. Ідеалом жінки (чоловіка) для мене є ...
11. Коли я бачу жінку разом з чоловіком ...
12. У порівнянні з більшістю сімей моя сім'я ...
13. Найкраще мені працюється з ...
14. Моя мати і я ...
15. Зробив би все, щоб забути ...
16. Якщо б мій батько тільки захотів ...
17. Думаю, що я достатньо здібний, щоб ...
18. Я міг би бути дуже щасливим, якби ...
19. Якщо хто-небудь працює під моїм керівництвом ...
20. Сподіваюсь на ...
21. В школі мої вчителі ...
22. Більшість моїх товаришів не знають, що я боюсь ...
23. Не люблю людей ,які ...
24. До війни я ...
25. Вважаю, що більшість юнаків і дівчат ...
26. Подружнє життя здається мені ...
27. Моя сім'я поводить ся зі мною як з ...
28. Люди з якими я працюю ...
29. Моя мати ...
30. Моєю найбільшою помилкою було ...
31. Я хотів би , щоб мій батько ...
32. Моїм найслабшим місцем є ...
33. Моїм прихованим бажанням в житті ...
34. Мої підлеглі ...
35. Наступить той день, коли ...
36. Коли до мене наближається мій керівник ...
37. Хотілось би мені перестати боятись ...
38. Найбільше люблю тих людей, які ...
39. Якщо б я знову став молодим ...
40. Вважаю, що більшість жінок (чоловіків) ...
41. Статева близькість ...
42. Більшість відомих мені сімей ...

43. Люблю працювати з людьми , які ...
44. Вважаю, що більшість матерів ...
45. Коли я був молодим, то почував себе винним, якщо ...
46. Думаю, що мій батько ...
47. Коли від мене відвертається фортуна, я ...
48. Найбільше я хотів би в житті ...
49. Коли я даю іншим доручення ...
50. Коли я буду похилого віку ...
51. Люди, перевагу яких я над собою визнаю ...
52. Мої побоювання не раз змушували мене ...
53. Коли мене немає, мої друзі ...
54. Моїм найяскравішим спогадом дитинства є ...
55. Мені дуже не подобається, коли жінки (чоловіки)...
56. Мої статеві стосунки ...
57. Коли я був дитиною, моя сім'я...
58. Люди, які працюють зі мною ...
59. Я люблю свою маму, але ...
60. Найгірше, що мені довелося здійснити, це ...

Обробка даних. Для кожної групи речень (у відповідності з ключем) визначається та чи інша тенденція, яка і є основою відповідних відношень.

Для прикладу розглянемо кілька варіантів відповідей з оцінкою:

Майбутнє здається мені:

- Гнітючим, безперспективним – 2
- Нецікавим, непривабливим – 1
- Незрозумілим, невідомим – 0

Більшість відомих мені сімей:

- Нещасливі, розлучились – 2
- Нервові, пригнічені – 1
- Всі однакові – 0

Такий спосіб обробки дозволяє виявити не просто ставлення до якогось об'єкту, а й пристрасність цих ставлень.

Ключ

	Ставлення та почуття	Порядкові номери речень
1.	До батька	1, 16, 31, 46
2.	До самого себе	2, 17, 32, 47
3.	Нереалізовані можливості	3, 18, 33, 48
4.	До підлеглих	4, 19, 34, 49
5.	До майбутнього	5, 20, 35, 50
6.	До високопоставлених осіб	6, 21, 36, 51
7.	Страх і тривога	7, 22, 37, 52
8.	До друзів	8, 23, 38, 53
9.	До свого минулого	9, 24, 39, 54
10.	До осіб протилежної статі	10, 25, 40, 55
11.	Сексуальні відношення	11, 26, 41, 56
12.	До сім'ї	12, 27, 42, 57
13.	До співробітників	13, 28, 43, 58
14.	До матері	14, 29, 44, 59
15.	Почуття вини	15, 30, 45, 60

Додаток Д

Методика виявлення готовності дитини до школи (Шкільна зрілість)

Загальновідомим є той факт, що успіх роботи вчителя початкових класів у значній мірі залежить від однорідності класу. При чому остання не обов'язково може мати високий рівень, хоча, звичайно, кожен вчитель на це сподівається. Досягти однорідності класів можна на основі тестування і цільових бесід психолога з тими, хто поступає в школу. А ось довести цю однорідність учнів до високого рівня (при умові, якщо вона низька) можна тільки в процесі виснажливої, кропіткої роботи вчителя.

В чому ж полягають змістовні характеристики методик, які використовуються для виявлення готовності дитини до школи?

Встановлено, що шкільну зрілість дитини, яка йде до школи, можна оцінити за:

1. Сукупним балом виконання *тесту Керна-Ірасека*.
2. Результатами виконання тесту *«вирізання кола»*.
3. Чистотою звуковимови.

Сума цих тестових показників досить повно відповідає функціональний стану готовності не лише центральної нервової системи дитини (зокрема, рівнів розвитку м'язів кисті руки, артикуляційного апарату, здатності до тривалих фізичних навантажень), а й особистісного розвитку (пізнавально-інтелектуальних можливостей, зосередженості, концентрації та розподілу уваги, здатності до прийняття навчально-пізнавальної задачі та ін.).

Дослідження доцільно проводити в години оптимальної працездатності дітей – в ранковому пору, бажано з кожною дитиною окремо. Тест Керна-Ірасека виразно корелює з загальним розвитком мовлення, показниками працездатності і морфологічної зрілості за пропорціями тіла. Він поєднує три завдання:

1. *Намалювати людину (чоловіка)*.
2. *Переписати просту фразу з трьох слів*.
3. *Переманювати 10 крапок, розміщених у заздалегідь визначеній формі*.

Майбутньому школяреві або групі з 10-15 осіб дається чистий аркуш паперу чи наперед підготовлений формуляр (рис. 1).

На ньому вказується ім'я та прізвище дитини, дата народження, вік, час обстеження, номер садка або школи. Також відводиться місце для виконання першого завдання. Під аркуш для зручності можна покласти щільний папір. Олівець кладеться перед дитиною таким чином, щоб їй було зручно взяти його правою чи лівою рукою.

Далі дається інструкція у вигляді наступного повідомлення: *«Тут, (показуючи, де саме) намалюй якогось дядю так, як ти вмієш»*. Будь-які додаткові пояснення чи допомога з приводу запобігання помилок та недоліків малюнка небажані. На всі запитання слід відповідати одним реченням: *«Малюй, як вмієш»*. Дозволяється підбадьорювати дитину таким чином: *«Бачиш, як ти гарно розпочав,*

малюй далі».

На запитання дитини, чи можна намалювати «тьотю», треба дати таке пояснення: «Оскільки всі малюють «дядю», то і тобі треба робити те ж саме». Якщо ж хтось почав малювати жіночу фігуру, то треба дозволити йому завершити цей малюнок, а потім усе-таки запропонувати малюкові зобразити поруч чоловічу фігуру.

Прізвище, ім'я	Дата
Дитячий садок №	Вік
<i>Він їв суп</i>	

Рис. 1. Бланк дослідження готовності до навчання у школі

Друге завдання виконується на зворотному боці аркуша у лівій половині. Для цього на заздалегідь заготовленому аркуші випишується коротка рукописна фраза, наприклад: «Він їв суп». Вертикальний розмір літер – 1 см, великої – 1,5 см.

Завдання формулюється таким чином: «Поглянь, тут щось написано. Ти ще не вмієш писати, але спробуй це перемалювати. Гарненько придивись, як тут написано, і нижче зроби так само».

Якщо дитина не зуміє розрахувати довжину рядка й останнє слово не поміститься треба сказати, що його можна написати вище, або нижче (рис. 1).

Для виконання третього завдання у правій половині на звороті аркуша (формуляра) наноситься 10 крапок у вигляді п'ятикутника, гострий кут якого звернений донизу. Відстань між крапками по вертикалі і горизонталі – 1 см, діаметр їх – 2 мм.

Пояснення таке: «Тут намальовані крапки, спробуй зараз перемалювати їх так само».

При цьому необхідно вказати, де треба малювати, оскільки у

деяких дітей може знизитись концентрація уваги. В процесі виконання завдань за дітьми весь час повинно проводитись постійне спостереження, в ході якого занотовуються специфічні особливості їхньої поведінки. Насамперед, слід звертати увагу на те, якою рукою майбутній школяр пише. Чи не перекладає він олівець під час роботи з однієї руки в іншу? Чи спокійно сидить? Чи не падає під стіл його олівець? Зрештою, чи не обводить дитина зразок? В ході дослідження також необхідно визначити, чи потребує дитина заохочування до роботи.

Оцінювання результатів проводиться за 5-бальною шкалою: від 1 балу (найкращий результат) до 5 (найгірший). При цьому для зручності та швидкості оцінювання дослідник орієнтується на наступні зразки (критерії) виконання першого завдання (див. рис. 2).

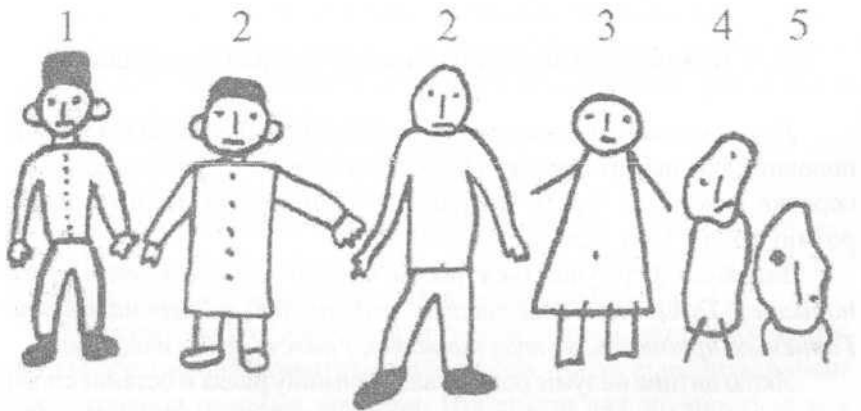

Рис. 2. Зразки малюнків та критерії їх оцінки

Найвищий бал – 1 виставляється за малюнок, на якому фігура має голову, тулуб, кінцівки. Голову з тулубом з'єднує шия (не більша за тулуб). На голові зображено волосся (капелюх або шапка), вуха; на обличчі очі, ніс, рот. Верхні кінцівки закінчуються кистю з п'ятьма пальцями. Фігура зодягнена по-чоловічому.

Оцінка 2 бали передбачає виконання всіх вимог, як при найвищій оцінці, але на малюнку можуть бути відсутні шия, волосся, один палець. Важливо, щоб були намальовані всі частини

обличчя.

3 бали – фігура має голову, тулуб, кінцівки. Руки й ноги можуть бути зображені двома лініями. Тут уже дозволяється відсутність шиї, вух, волосся, пальців, рук, ступнів ніг, одягу.

4 балами оцінюємо примітивний малюнок голови з тулубом. Кінцівки (достатньо однієї пари, верхньої або нижньої) зображено однією лінією.

5 балів – на малюнку зображено каракулі, в яких не можна розпізнати фігуру людини.

Завдання 2.

Перемальовування написаної фрази (рис. 3)

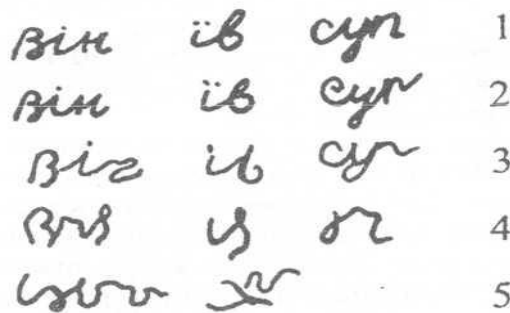

Рис. 3. Критерії оцінок:

1 бал – фразу можна прочитати. Три слова зображено окремо, їх чітко видно. Вся фраза нахилена від прямої не більш як на 30°.

2 бали – речення теж можна прочитати. Розмір букв приблизно однаковий зі зразковим, хоча можуть бути написані не обов'язково прямо.

3 бали – у цьому варіанті оцінки повинні прочитуватись хоча б 4 букви.

4 бали – передбачають схожість зі зразком 2 букв. Вся фраза має подібність до письма.

5 балів – каракулі.

Завдання 3. Передбачає змалювання крапок (рис. 4).

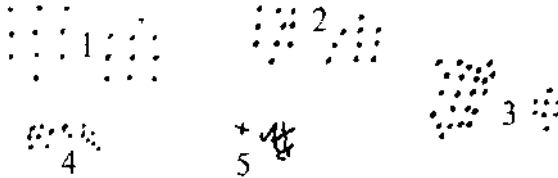

Рис. 4. Критерії оцінок:

найвища оцінка – 1 виступається при умові точної копії зразка. Намальовано крапки, а не кільця, дотримана симетрія фігури. Дозволяється незначне збільшення або зменшення від зразка.

2 бали – кількість крапок відповідає зразкові. Допустиме невелике порушення симетрії, скажімо одна крапка виходить за межі рядка чи стовпчика. Замість крапок можуть бути кільця.

3 бали – зображення подібне до зразка. Висота й ширина крапок не повинна перевищувати зразок більш, ніж удвоє. Крапок – не більше 20 і не менше 7. Допускається перестановка у розміщенні крапок – до 180°.

Для 4 балів малюнок має нагадувати зразок і зображати будь-яку фігуру з крапок. Розміри і кількість крапок довільні. Заміна їх не дозволяється.

5 балів – каракулі (рис. 4).

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕФЕКТІВ ЗВУКОВИМОВИ

Другим надзвичайно важливим напрямом вивчення шкільної зрілості є дослідження дефектів звуковимови. Для цього дитині пропонується за картинками послідовно перелічити вголос предмети.

в яких звуки: сонорні (р тверде і м'яке), л (тверде і м'яке); свистячі (с і з тверді і м'які); шиплячі (ж, ш, ч, щ). Картинки добираємо таким чином, щоб кожен з вказаних звуків перебував на

початку, в середині і в кінці назви зображеного предмета. Наприклад, ріпа, огірок, базар; жук, ножиці, їжак; лапа, білка, стіл. Слова можна заміняти, зберігаючи принцип їх добору. При виконанні завдань слід фіксувати всі дефекти вимови звуків у кожної дитини. Треба з'ясувати з батьками, чи немає в них або серед їхніх рідних дефектів у вимові якихось звуків. Спадкові хиби звуковимови у дитини не враховуються.

Оцінювання результатів: правильна вимова всіх звуків (0 балів) вказує на готовність дітей до виконання відповідних шкільних функціональних вимог і позначається знаком «+». Дефекти вимови 1, 2, 3 звуків або груп звуків свідчать про недостатню готовність до навчання в школі і позначаються знаком «-».

ТЕСТ ОЗЕРЕЦЬКОГО (ВИРІЗАННЯ КОЛА).

Дитині дається клаптик щільного ватману або тонкого картону, де намальоване коло діаметром 50 мм, що складається з кількох тонких ліній та однієї потовщеної (1 мм) посередині (рис. 5).

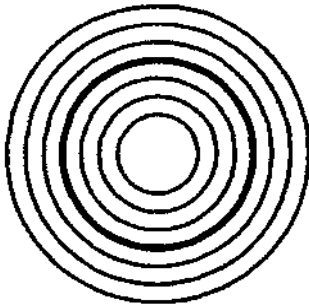

Рис.5. Зразок концентричних кіл тесту Озерецького.

Майбутній школяр повинен вирізати ножицями кружечок саме по середній потовщеній лінії. Час, затрачений на його вирізання фіксується. За визначеною нормою протягом хвилини дитина повинна вирізати не менше 8/9 кола. Дозволено відхилитися від потовщеної лінії і перерізати тонкі центри кіл не більше двох разів. Допускаються дві спроби. Якщо затрачено часу і допущено помилок більше, тест вважається невиконаним (знак «-»).

Оцінювання результатів у балах:

найвища оцінка – коли завдання виконано з першої спроби; 2 бали – з другої; 3 – тест не виконано. 1-2 місця (чи бали) свідчать про високий рівень розвитку м'язів кисті, що відповідає вимогам функціональної готовності до навчання в школі (позначається знаком «+»).

Третій варіант, зрозуміло, незадовільний, означає, що дитина ще не готова до школи (знак «-»).

Заключним етапом дослідження є підрахунок загальної суми балів усіх окремих завдань. Майбутні школярі, які набрали 3-9 балів за виконання тесту Керна-Ірасека і мають позитивні результати хоча б за одним з двох інших завдань, вважаються готовими до школи. Діти, які набрали 10 балів і більше, вважаються незрілими в цьому плані.

Додаток Д 2

Тест словника

Інструкція. Приступаючи до перевірки словникового запасу дитини, необхідно вибрати один із восьми варіантів набору із десяти слів, наведених далі, які розташовані в порядку переходу від конкретних до все абстрактніших понять, і звернутися до дитини з такими словами: *«Уяви собі, що ти зустрівся (зустрілася) з іноземцем, людиною з іншої країни, яка погано розуміє українську мову. І ось вона попросила тебе пояснити, що означає слово «велосипед». Як ти будеш відповідати?»* Дитина дає відповідь у вербальній формі, але, якщо вона не може цього зробити, то її просять показати предмет, вказати значення слова за допомогою жестів, рухів або намалювати те, що вона розуміє під цим поняттям. Так виникає можливість зробити висновок як про її пасивний (знання значень окремих слів), так і про активний (вживання слів в активному мовленні) словник. По ходу тестування проводиться відслідковування темпу відповідей дитини, її мовлення взагалі – чи не є воно уповільненим?

Набір слів:

1. Велосипед, цвях, лист, парасолька, хутро, герой, качатися,

з'єднувати, кусати, гострий.

2. Літак, молоток, книжка, плащ, пір'я, друг, плигати, розділяти, бити, тупий.

3. Автомобіль, віник, блокнот, чоботи, луска, боягуз, бігти, зв'язувати, щипати, колючий.

4. Автобус, лопата, альбом, капелюх, пух, мокрий, вертітися, розв'язувати, чесати, м'який.

5. Мотоцикл, щітка, зошит, черевики, шкура, ворог, спотикатися, збирати, погладжувати, шершавий.

6. Пароплав, граблі, посилка, пальто, волосся, нероба, їхати, розрізати, розкидати, твердий.

7. Човен, ганчірка, ручка, рукавиця, шкіра, ледар, повзти, приліпити, жувати, липкий.

8. Самокат, викрутка, журнал, хустка, кігті, умілець, кружляти, відриватися, відкривати, складати.

Шкала оцінок

0 балів – відсутність розуміння слова, дитина говорить, що не знає значення слова або неправильно пояснює його зміст, наприклад, *«Хутро – його кладуть у подушку й сплять на ній»*.

1 бал – розуміє значення слова, але своє розуміння може виразити лише за допомогою малювання чи жестів.

1,5 бала – дитина словесно описує предмет, найчастіше через його складові елементи і функціональне призначення, наприклад, *«Велосипед: на ньому катаються; у нього два колеса, а буває і більше: два великих і одне маленьке»*. Або: *«Це, щоб на ньому кататися»*. *«Парасолька – щоб ховатися від дощу»*.

2 бали – дитина дає означення, яке наближається до наукового (тобто вказує на родову приналежність і окремі видові ознаки), наприклад: *«Лист – це папір, на якому можна писати про себе і посилати поштою»*.

Максимально можлива оцінка за даний тест - 20 балів. Оскільки з віком словник дитини швидко збагачується, то відповіді дітей різного віку доцільно оцінювати по-різному. При цьому корисно керуватися такою таблицею критеріїв:

Критеріальні оцінки словникового розвитку дитини

Вікова група дітей	Рівень словникового розвитку (сума набраних балів)		
	низький	середній	високий
Діти 6 років	6,5	7-13	13,5-20
Діти 7 років	11,5	12-16	16,5-20

*Додаток Д 3***Методи виявлення когнітивних характеристик учнів.****Тест короткочасної пам'яті та умовисновків.**

Інструкція 1. Випробування починається зверненням до дитини: «Чи ти любиш слухати різні оповідання?» (*Дитина, як правило, відповідає позитивно*). Я зараз почну маленьке оповідання, а ти старайся добре його запам'ятати, щоб точно повторити. Слово в слово. Нічого не пропускати і не додавати. Згода? (*Дитина зазвичай і на це погоджується*). Отже, жили собі три хлопчики: Миколка, Петрик і Іванко. Миколка нижчий за Петрика, Петрик нижчий за Іванка. Повтори.»

Якщо дитина не може повністю і без суттєвих перекручень відтворити ці три фрази, дорослий говорить: «*Нічого, не засмучуйся. Зразу це не виходить. Давай спробуємо ще раз. Слухай уважно. Жили собі...*». У протоколі випробування фіксується кількість повторень, які потрібні були дитині для виконання завдання. Цей показник слугує для оцінки її короткочасної смислової пам'яті: чим менше було потрібно робити повторень, тим, відповідно, вищий рівень розвитку. Доцільно використовувати таку критеріальну таблицю:

Критеріальні оцінки короткочасної смислової пам'яті дитини

Вікова група дітей	Рівень розвитку короткочасної смислової пам'яті (кількість повторень, які знадобилися дитині)		
	низький	середній	високий
Діти 6 років	8	4-7	1-3
Діти 7 років	7	3-6	1-2

Інструкція 2. Як тільки дитина дасть повну й правильну відповідь, екзаменатор переходить до перевірки здатності здійснювати нескладні умовиводи. Він каже: *«Молодець! Ось тепер ти повторила правильно. А зараз подумай і скажи, хто із хлопчиків найвищий?»* Якщо дитина не в змозі дати правильну відповідь, екзаменатор говорить: *«Давай подумаємо ще раз, Миколка нижчий за Петрика, Петрик нижчий за Іванка. То хто ж з них найвищий?»* (повторюється лише заключна частина оповідання й саме запитання).

Після того як дитина дасть правильну відповідь, їй ставиться ще одне запитання: *«А хто із хлопчиків найнижчий?»*

Для того, щоб уникнути спроби батьків підготувати дитину до одної відповіді, варто різним дітям пропонувати різні варіанти даного тесту, які різняться лише за формою, а саме:

2-й варіант

Жили собі три дівчинки: Оля, Ганя й Наталя, Оля молодша за Ганю, Ганя молодша за Наталю. Котра з дівчаток найстарша? А наймолодша?

3-й варіант

Жили собі троє поросят: Хрюша, П'ятачок і Бублик. Хрюша товстіший за П'ятачка. П'ятачок товстіший за Бублика. Котре із поросят найтовстіше? А котре найхудіше?

4-й варіант

У лісі живуть три зайчики: Хвостик, Вухастик і Пухнастик. Хвостик бігає швидше, ніж Вухастик, а Вухастик швидше, ніж Пухнастик. Котрий із зайчиків бігає найповільніше? А найшвидше?

5-й варіант

Сиділи біля нірки три мишки: Ніронька, Шкреботушка й

Пампушка. Ніронька менша за Шкреботушку, Шкреботушка менша, від Пампушки. Котра із мишок найбільша? А котра найменша?

При визначанні рівня розвитку здібностей дитини слід брати до уваги лише те як вона здійснює найпростіші умовисновки. Також враховується загальна кількість повторень, яка була потрібна для виконання даного тесту в цілому (починаючи із запам'ятовування). Наприклад, шестирічна дитина вперше правильно відтворила задані фрази після п'ятого повтору експериментатора (це число фіксувалось при оцінюванні короткочасної пам'яті). Потім їй потрібно було ще одне повторення для першого умовисновку, а для другого – не потрібно жодного. Отже, для тесту умовисновків їй потрібно було 6 повторень, що згідно із наведеною нижче таблицею оцінюється як середній рівень.

Таблиця 3

Критеріальні оцінки дитячої здатності здійснення найпростіших умовисновків

Вікова група дітей	Рівень розвитку здатності здійснювати найпростіші умовисновки (кількість повторень, що знадобилися дитині для виконання даного тесту в цілому)		
	низький	середній	високий
Діти 6 років	10	4-9	1-3
Діти 7 років	8	3-7	1-2

Визначення розумової активності

Ця завдання розв'язується спостереженнями за виконанням дитиною всіх чотирьох описаних тестів, При цьому використовуються такі критерії.

При **низькому рівні розумової активності** інтерес дитини до перевірки обмежується, в основному, обстановкою, в якій проводиться обстеження. До виконання завдань дитина приступає лише після додаткових спонукань, а під час роботи часто відволікається. При виконанні тесту фонематичного слуху інтерес дитини викликає не виявлення помилок в артикуляційних діях

перевіряючого, як це передбачає задум тесту, а можливість цілком зовнішньої реакції – стукати по столу долонею.

На **середньому рівні розвитку розумової активності** дитина не виявляє особливого інтересу до виконання запропонованих завдань, хоча в роботу включається порівняно охоче. Можливий варіант, коли дитина спочатку виявляє до роботи підвищений інтерес, який, однак, потім дуже швидко гасне. Запитань ставить порівняно небагато, та й ті частіше спрямовані не на сутність завдання, а на які-небудь другорядні моменти: «*А хто намалював ці гарні букви?*»; «*А інопланетянин гарний чи поганий?*» і т. п. При цьому він не проявляє власну ініціативу при спілкуванні з дорослим, а також при виконанні завдання.

При **високому рівні активності** дитина проявляє виражений інтерес до тих завдань, які їй пропонуються дорослим. Із задоволенням підтримує з ним розмову, сама ставить запитання. У виконання завдань включається без зволікань, докладає зусиль до подолання труднощів, які виникають. Нерідко намагається продовжити спілкування з дорослим. При виконанні тесту словника охоче включається в ігрову ситуацію, вносячи в неї елементи ініціативи, фантазування, творчості.

Додаток Д 4

Тест на руховий темп

Цей тест проводиться для дітей, які показують достатньо високі результати тестування по чотирьох попередніх тестах, але при цьому темп їхньої розумової діяльності здається перевіряючим уповільненим. Дитині дається аркуш у клітинку, олівець або ручка. Після того їй пропонується якнайшвидше виставляти крапки в кожній клітинці рядок за рядком. Переконавшись, що дитина зрозуміла завдання, дорослий дає команду починати. Випробування триває 5 хвилин. По закінченні проводиться підрахунок кількості опрацьованих клітин. При оцінці враховуються такі нормативи: в середньому семирічна дитина опрацьовує приблизно 400 клітинок. Максимальний результат становить близько 560 клітинок, мінімальний - приблизно 225. Якщо результат дитини більший за

середній, то її показник за цим тестом високий, якщо ж менший – то низький.

Узагальнюючий аналіз результатів перевірки ступеня готовності дитини до шкільного навчання проводиться через арифметичний підрахунок кількості низьких, середніх і високих результатів за всіма тестами (кінцева формула, наприклад, 2, 0, 4 свідчить про те, що дитина в ході тестування одержала 2 низькі показники, 0 середніх і 4 високі). Таке поєднання показників дає змогу віднести її до одного з трьох рівнів готовності: рівень недостатньої підготовленості, задовільної готовності й дуже доброї готовності, для чого необхідно знайти отриманий результат у нижченаведеному переліку формул:

Таблиця 4

Критеріальні оцінки тестових показників рухового темпу дитини

Рівень недостатньої готовності	Рівень задовільної готовності	Рівень дуже доброї готовності
Вікова норма		
6,0,0	3,2,1	1,5,0
5,1,0	3,1,2	1,1,4
5, 0,1	3,0,3	1,2,3
4,1,1	2,4,0	1,3,2
4,2,0	2,0,4	1,4,1
4,0,2	2,2,2	0,4,2
	2,3,1	0,5,1
	2,1,3	0,0,6

Віднесення дитини до першого рівня дає змогу передбачати успішність її оволодіння навчальною програмою лише за умов підвищеної індивідуальної уваги з боку педагога, у випадку віднесення дитини до другого рівня можна прогнозувати в цілому успішне навчання дитини на рівні вікових нормативів, а за умов досягнення третього рівня готовності дитині доцільно пропонувати навчання за прискороною, поглибленою або ускладненою програмою.

Диференційно-діагностичний запитальник Е.О. Клімова

1а. Доглядати за тваринами.	1б. Обслуговувати машини, прилади.
2а. Допомогати хворим людям, лікувати їх.	2б. Скласти таблиці, схеми, створювати комп'ютерні програми .
3а. Стежити за якістю виготовлення книжкових ілюстрацій, плакатів.	3б. Слідкувати за станом розвитку рослин.
4а. Обробляти матеріали (дерево, тканини, метал, пластмасу)	4б. Рекламувати, продавати товари, матеріали.
5а. Обговорювати науково-популярні книги, статті.	5б. Обговорювати художні книги, п'єси, концерти.
6а. Вирощувати тварин.	6б. Тренувати товаришів (або молодших) у правильності виконання яких-небудь дій (трудових, навчальних, спортивних).
7а. Копіювати малюнки, зображення (або настроювати музичні інструменти).	7б. Керувати яким-небудь вантажним засобом (підйомним або транспортним)
8а. Повідомляти, пояснювати людям потрібні їм відомості (в довідковому бюро, на екскурсії).	8б Художньо оформляти виставки, вітрини (або брати участь в підготовці п'єс).
9а. Ремонтувати речі, одяг, техніку, житло.	9б. Шукати і виправляти помилки в таблицях, текстах.
10а. Лікувати тварин.	10б. Виконувати обчислення, розрахунки.
11а. Виводити нові сорти рослин.	11б. Конструювати, проектувати нові види промислових виробів, машин, будівель.
12а. Розв'язувати суперечки, сварки між людьми, переконувати, роз'яснювати заохочувати .	12б. Розбиратися в кресленнях, схемах (перевіряти, уточнювати їх).
13а. Спостерігати, вивчати роботу гуртків художньої самодіяльності.	13б. Спостерігати, вивчати життя мікробів.
14а. Обслуговувати, налагоджувати медичні прилади, апарати.	14б. Надавати людям медичну допомогу при пораненнях, опіках, ударах.
15а. Художньо описувати, зображати події (побачені або уявлені).	15б. Скласти точні описи, звіти про спостереження і події.
16а. Робити лабораторні аналізи в лікарні.	16б. Приймати й оглядати хворих, говорити з ними, призначати лікування.

17а. Фарбувати або розмальовувати стіни, поверхні виробів.	17б. Здійснювати монтаж споруд.
18а. Організувати культпоходи, екскурсії.	18б. Грати на сцені, брати участь у концертах.
19а. Виготовляти деталі вироби за кресленнями.	19б. Креслити, копіювати креслення, карти.
20а. Проводити боротьбу з хворобами рослин, зі шкідниками лісів, садів тощо.	20б. Працювати на клавішних машинах (друкарській, комп'ютері, телетайпі).

Таблиця-ключ до ДДЗ

	Людина–природа	Людина–техніка	Людина–людина	Людина–знакова система	Людина – художній образ
1.	1а	1б	2а	2б	3а
2.	3б	4а	4б	5а	5б
3.	6а	7б	6б	9б	7а
4.	10а	9а	8а	10б	8б
5.	11а	11б	12а	12б	13а
6.	13б	14а	14б	15а	15б
7.	16а	17б	16б	19б	17а
8.	20а	19а	18а	20б	18б
Сума					

Тест на виявлення "Потреби у спілкуванні"

***Інструкція.** Прочитайте запитання тесту і згадайте, як ви реагуєте, які ваші переживання, як ви поводити себе в ситуаціях, котрі зафіксовані у судженнях даного запитальника. Якщо, здебільшого, так як в запитанні-судженні, то в реєстраційному бланку поставте позначку "+", якщо інакше – то "-".*

ЗМІСТ ЗАПИТАЛЬНИКА

1. Мене засмучує той факт, коли я бачу, що хтось незнайомий почуває себе самотнім серед людей.
2. Я належу до категорії людей, які вважають, що тварини наділені надзвичайною чуттєвістю та здатністю відчувати.
3. Мені неприємно, коли люди відкрито демонструють свої почуття.
4. Мене дратує, коли нещасна у чомусь людина починає жаліти себе.
5. Я починаю нервувати, коли хто-небудь поряд зі мною знервується.
6. Мені видається дивним та нерозумним, коли людина плаче від щастя.
7. Я завжди переймаюся проблемами своїх друзів.
8. Пісні про кохання дуже зворушують мене.
9. Я дуже хвилююся, коли змушений (змушена) повідомити людям неприємну звістку.
10. Мій настрій значною мірою залежить від людей, які мене оточують.
11. На мою думку, більшість іноземців є холодними і байдужими.
12. Я хотів би (хотіла б) отримати професію, пов'язану з спілкуванням з людьми.
13. Я не дуже засмучуюся, коли мій друг діє нерозумно.
14. Я люблю спостерігати, як люди отримують подарунки.
15. Самотні люди, на мою думку, недоброзичливі.
16. Коли я бачу людину, що плаче, то сам (сама) засмучуюся.
17. Від прослуховування деяких пісень, я почуваю себе щасливим

(щасливою).

18. Коли я читаю книгу (роман, повість та ін.), то переживаю прочитане так, як справжні події.

19. Я завжди серджуся, коли бачу, що з кимсь погано поводяться.

20. Я можу залишитися спокійним (спокійною) навіть тоді, коли всі навколо мене хвилюються.

21. Якщо мій друг починає обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему.

22. Мені незрозумілий стан людей, які при перегляді кінофільму зітхають або плачуть.

23. Чужий сміх не діє на мене заразливо.

24. При прийнятті мною рішень, почуття інших людей на це не впливають.

25. Я втрачаю душевний спокій (рівновагу), якщо оточуючі люди чимось пригнічені.

26. Мене дратує, якщо люди засмучуються через дрібниці.

27. Коли я бачу страждання тварин, у мене виникає стан пригнічення.

28. Для мене незрозумілим є те, чому деякі люди співпереживають подіям, які відбуваються в кінофільмі або книзі.

29. Я дуже засмучуюся, коли бачу немічних старих людей.

30. Чужі сльози викликають у мене роздратування, а не співчуття.

31. Я дуже переживаю, коли дивлюся кінофільми.

32. Я можу залишатися байдужим, незважаючи на те, що інші навколо мене хвилюються.

33. Я вважаю, що маленькі діти, в основному, плачуть безпричинно.

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ

Аналіз результатів тестування проводиться на основі порівняння відповідей учасників дослідження та ключа, який додається до тесту. Чим більша кількість відповідей у протокольному листку співпадає з шифром відповідей у ключі, тим вищий бал отримує учасник дослідження.

Ключ до тесту

Так	1	5	7	8	9	10	12	14	16	17	18	19	25	26	27	29	31
Ні	2	3	4	6	11	13	15	20	21	22	23	24	28	30	32	33	

Варіанти оцінки результатів:

Користуючись варіантами оцінки результатів для пояснення даних окремої людини, зауважте, що показники розрізняються за статевою ознакою, тобто для чоловіків і жінок не співпадають. Жінки відрізняються дещо вищим рівнем емпатії, ніж чоловіки.

1) *0-12 балів (чоловіки); 0-14 балів (жінки) — низький, мінімальний рівень.* Низька емоційність, інколи проявляється, як емоційна стриманість, загальмованість, часом як черствість.

2) *13-18 балів (чоловіки); 15-20 балів (жінки) — помірний рівень, нижчий середнього.* Більше раціональна, ніж емоційна поведінка. Проявляється, як емоційна стриманість, коректність; співчуття до іншої людини проявляється вибірково:

3) *19-23 бали (чоловіки); 21-25 балів (жінки) — середній рівень.* Середня емоційність, увага до думок і переживань інших людей в основному стійка. У випадку нормального стану здоров'я та внутрішнього душевного комфорту достатньо яскраво проявляється схильність відгукнутися на настрої інших людей, співчувати й співпереживати з дітьми та дорослими.

4) *24-28 балів (чоловіки); 26-30 балів (жінки) — оптимальний рівень, вищий середнього.* Виражена емоційність. Стійка схильність до співпереживання та співчуття. Високий рівень чутливості й емоційного відгуку. Вірні реакції на настрої інших людей незалежно від їх статі і віку.

5) *29-33 бали (чоловіки); 31-33 бали (жінки) — високий, максимальний рівень.* Дуже висока емоційність. Високий рівень чутливості, здатність відчувати нюанси в настроях інших людей, високий душевний відгук, що може деколи призвести до внутрішнього спустошення, депресії.

Діагностика "Комунікативної толерантності" (В.В. Бойко)

Інструкція. Вам надається можливість зробити екскурс у різноманіття людських стосунків. З цією метою вам пропонується оцінити себе в дев'ятох нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. При відповіді важлива перша реакція. Пам'ятайте, що немає поганих або гарних відповідей, а тим більше правильних чи неправильних. Відповідати треба швидко, не роздумуючи і не пропускаючи питання. Свої відповіді варто проставляти у вигляді позначки ("+") в одному із чотирьох стовпчиків.

Перевірте себе, наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуальності людей, що зустрічаються вам. Для цього зробіть оцінку власної особистості в контексті кожного з нижчезазначених суджень. Скористайтеся оцінками від 0 до 3 балів, щоб виразити, наскільки правильні вони щодо вас особисто:

- 0 балів – взагалі не відповідає моїй сутності; зовсім неправильно;
- 1 – правильно в деякій мірі (несильно виражено в мені);
- 2 – правильно в значній мірі (значно виражено);
- 3 – правильно в найвищій мірі (дуже сильно виражено).

№	Судження	Бали			
1	Повільні люди, зазвичай, мене нервують				
2	Мене дратують метушливі, непосидючі люди				
3	Терпіти не можу гучних дитячих забав (ігор)				
4	У мене негативне ставлення до оригінальних, яскравих				
5	Я з підозрою та недовірою поставився б до бездоганної у всіх відношеннях людини				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе: чи немає у вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного "Я". Рівень узгодженості з судженнями, як і в попередньому випадку, оцінюється у балах від 0 до 3.

№	Судження	Бали			
1	Мене, зазвичай, нервує некмітливий співрозмовник.				
2	Мене дратують надто балакучі люди.				
3	Розмова з байдужим для мене попутником, була б				
4	Мені було б важко вести розмову з випадковим попутником,				
5	Мені важко знайти спільну мову з людьми іншого ніж у				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе на предмет категоричності чи незмінності ваших оцінок на адресу навколишніх.

№	Судження	Бали			
1	Зовнішній вигляд багатьох моїх однолітків (зачіска, косметика, убрання) викликає у мене неприємні почуття.				
2	Так звані "нові українці," зазвичай, неприємно вражають своїм безкультур'ям або рвацтвом.				
3	Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто несимпатичні мені.				
4	Є такі хлопці (дівчата), яких я терпіти не можу.				
5	Терпіти не можу однокласників з низьким інтелектуальним				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе: у якій мірі ви вмієте приховувати чи згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними людьми (ступінь згоди із судженнями оцінюйте від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали			
1	Вважаю, що на людську брутальність треба відповідати тим				
2	Мені важко приховати свою неприязнь до неприємної мені				
3	Мене дратують люди, що прагнуть у суперечці за будь-що довести свою правоту.				
4	Мені неприємні самовпевнені люди.				
5	Зазвичай не можу утриматися від зауваження на адресу				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе: чи є у вас схильність переробляти і перевиховувати партнера (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

	Судження	Бали			
1	Мені властиво повчати інших.				
2	Невиховані люди обурюють мене.				
3	Я часто помічаю за собою, що намагаюся виховувати когось.				
4	За звичкою я постійно роблю кому-небудь зауваження.				
5	Я люблю командувати близькими.				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе: у якому ступені ви схильні підганяти партнерів під себе, робити їх зручними (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

	Судження	Бали			
1	Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік.				
2	Перебування в готельному номері зі сторонньою людиною для мене неприємно.				
3	У мене, зазвичай, виникає роздратування, коли мій товариш не слухає мене.				
4	Я стаю нестерпним, коли мені заперечують.				
5	Мене дратує, якщо мій товариш робить щось по-своєму, не так, як я.				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе, чи властива вам така тенденція поведінки (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

	Судження	Бали			
1	Зазвичай, я сподіваюся, що моїм кривдникам за все воздасться.				
2	Мені часто дорікають за стан постійної незадоволеності.				
3	Я довго пам'ятаю образи, заподіяні мені тими, кого я ціную чи поважаю.				
4	Не можна прощати товаришам нетактовні жарти.				
5	Якщо мій однокласник ненавмисно принизить мою гідність.				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе: в якій мірі ви можете проявити терпимість до

дискомфортних станів навколишніх (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

	Судження	Бали			
1	Мені неприємні люди, які весь час в житті скиглять, нарікаючи на свою долю чи обставини.				
2	Внутрішньо я не схвалюю поведінку своїх приятелів, що при першій можливості розповідають про свої болячки.				
3	Я намагаюся уникати розмов, коли хто-небудь починає				
4	Зазвичай, я без особливої уваги вислухую сповіді своїх друзів				
5	Іноді я радію від того, коли мені вдається розілити когось з				
	ВСЬОГО:				

Перевірте себе на предмет вираження адаптаційних можливостей при взаємодії з людьми (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

	Судження	Бали			
1	Зазвичай, мені важко йти на поступки партнерам (товаришам).				
2	Мені важко досягти взаєморозуміння з людьми, у яких поганий				
3	Зазвичай, в процесі роботи я пристосовуюсь до нових партнерів				
4	Я уникаю стосунків з трохи дивними людьми.				
5	Зазвичай, я принципово наполягаю на своєму, навіть якщо				
	ВСЬОГО:				

Обробка та інтерпретація даних.

Отже, ви ознайомилися з деякими поведінковими ознаками, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності. Підрахуйте суму балів, отриманих вами за всіма ознаками і зробіть висновок: чим більше балів, тим нижчим є рівень вашої комунікативної толерантності. Максимальна кількість балів, яку можна набрати – 135, свідчить про абсолютну нетерпимість до навколишніх, що навряд чи можливо для нормальної особистості. Так само неможливо набрати нуль балів, що є свідченням терпимості до всіх типів партнерів у всіх ситуаціях. У середньому, за даними автора методики, опитані набирають:

*керівники медичних установ і підрозділів – 40 балів,
медсестри – 43 бала,*

вихователі – 31 бал.

Порівняйте свої дані з приведеними і зробіть висновок про свою комунікативну толерантність.

Зверніть увагу на те, за якими з 9 запропонованих вище поведінкових ознак у вас високі сумарні оцінки (тут можливий інтервал від 0 до 15 балів). Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менш ви терпимі до людей у даному аспекті відносин з ними. Навпроти, чим менше ваші оцінки за тією чи іншою поведінковою ознакою, тим вище рівень загальної комунікативної толерантності за даним аспектом відносин з партнерами. Зрозуміло, отримані дані дозволяють помітити лише основні тенденції, властиві вашій взаємодії з партнерами. У безпосередньому, живому спілкуванні будь-яка особистість виявляється яскравіше і калоритніше.

Додаток Ж 3

Опитувальник для визначення індексу емпатійності

Емпатія – це здатність людини емоційно відгукуватись на переживання інших людей, яка проявляється як у співпереживанні так і в співпраці.

Емоційний відгук під час співпереживання ідентичний самим переживанням конкретної людини, і досягається завдяки здатності суб'єкта уявити себе на місці того, хто переживає.

Емоційний відгук співчуваючої людини завжди виражається в дбайливому ставленні до людини, з котрою ти співпереживаєш чи до страждаючої тварини. Переживання того хто співчуває та їх прояви можуть бути дуже різноманітними.

Розглядаючи емпатію як індивідуально-психологічну характеристику, слід пам'ятати про ті чинники, які в найбільшій мірі позначаються на емоційній чутливості та особливостях емоційного реагування (стать, вік, емоційний досвід і т.п.).

Ще однією важливою особливістю емпатії є те, що вона в однаковій мірі може виникати і проявлятися як щодо реальних людей (тварин), так і тих, які зображені у творах художньої літератури, кіно, образотворчому мистецтві.

Емпатія є фахово значимою рисою представників професії системи "людина-людина", а також тих, хто займається літературою і мистецтвом.

Опитувальник емпатичних тенденцій А.Меграбяна і Н.Епштейна призначений для виявлення здатності людини пережити стан іншого, що дозволяє їй краще його зрозуміти і допомогти.

Інструкція: "Опитувальник містить 33 судження. Прочитайте їх уважно і згадайте, як ви реагуєте, чи поводить себе в аналогічних ситуаціях. Якщо, здебільшого, так, як вказано у судженнях, то ставте "+", якщо інакше, то" – "

1. Мене охоплює смуток, коли я бачу незнайомця, який почуває себе самотньо серед людей.

2. Люди перебільшують можливості тваринного сприйняття, їх чуттєвість.

3. Мені неприємно, коли люди відкрито проявляють свої почуття.

4. Мене дратує в нещасних людях те, що вони завжди себе жаліють.

5. Я починаю нервувати, коли хто-небудь поруч зі мною нервує.

6. Я вважаю, що плакати від щастя дурість.

7. Я дуже глибоко проймаюсь проблемами своїх друзів.

8. Іноді пісні про любов зворушують мене.

9. Я дуже хвилююсь, коли змушений повідомити людям неприємну для них новину.

10. Мій настрій суттєво залежить від впливу оточуючих мене людей.

11. Більшість іноземців, яких я зустрів(ла), здавались мені холодними і неемоційними .

12. Я би надав перевагу професії, в основі якої спілкування з людьми.

13. Я не дуже засмучуюсь, якщо мій друг діє непродумано.

14. Я люблю спостерігати, як люди приймають подарунки.

15. Самотні люди часто недоброзичливі.

16. Мені стає сумно, коли я бачу людину, яка плаче.

17. Слухаючи деякі пісні, я почуваю себе щасливим.

18. Коли я читаю який-небудь роман, то я так переживаю, боцімто все це відбувається насправді.

19. Я злюсь, коли бачу, як з кимось погано поведуться.

20. Я можу залишатись спокійним, навіть коли всі навколо мене хвилюються.

21. Якщо мій друг починає обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюсь перевести розмову на іншу тему.

22. Коли я буваю в кіно, мене іноді дивує, як багато людей навколо зітхають і плачуть.

23. Чужий сміх не заражає мене.

24. Коли я приймаю рішення, почуття інших людей, як правило, на нього не впливають.

25. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо всі навколо чимось пригнічені.

26. Мені важко бачити, як люди легко розстроюються через дрібниці.

27. Я дуже засмучуюсь, коли бачу страждання тварин.

28. Дещо смішними виглядають переживання, викликані кіно або книгою.

29. Я дуже засмучуюсь, коли бачу немічних старих людей.

30. Чужі сльози викликають у мене скоріше роздратування, ніж співчуття.

31. Я дуже переживаю, коли дивлюсь фільми.

32. Я часто помічаю, що можу залишитися байдужим до хвилювань навколишніх.

33. Маленькі діти іноді плачуть безпричинно.

Обробка даних: здійснюється шляхом підрахунку кількості відповідей, що співпадають з ключем:

"так" (+) — 1,5,7,8,9,10,12,14,16-19,25,26,27,29,31;

"ні" (–) — 2,3,4,6,11,13,15,20-24,28,30,32,33.

Індекс емпатійності визначається шляхом ділення загальної кількості співпалих з ключем відповідей на кількість суджень опитувальника (тобто на 33). Чим ближче до одиниці прямує кількісний показник індексу, тим вищий рівень емпатії як особистісної риси піддослідного.

Експрес-діагностика емпатії.

Запитальник, з яким ми хочемо вас познайомити, складається з 6 діагностичних шкал емпатії, які дозволяють виявити ставлення піддослідного до батьків, тварин, старшого покоління, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. У запитальнику 36 суджень, на кожне з яких піддослідний повинен дати відповідь, використовуючи, при цьому, 6 варіантів відповідей: не знаю, ніколи або ні, іноді, часто, майже завжди, завжди або так. Кожен варіант відповіді оцінюється за такими кількісними значеннями: 0,1,2,3,4,5.

Інструкція: "Вам необхідно уважно ознайомитись зі змістом суджень. При цьому, в залежності від того наскільки вони відповідають вашій психічній сутності зробіть необхідну позначку під однією з шести градацій листка відповідей. Будь-яка відповідь буде правильною, тому не варто довго розмірковувати над обраним варіантом, при цьому слід бути якомога відвертим."

Листок відповідей

№ судження	Відповіді					
	Не знаю (0)	Ніколи або ні (1)	Іноді (2)	Часто (3)	Майже завжди (4)	Завжди або так
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						
8.						
9.						
10.						
11.						
12.						
13.						
14.						
15.						
16.						
17.						
18.						
19.						
20.						
21.						
22.						
23.						
24.						
25.						
26.						

27.						
28.						
29.						
30.						
31.						
32.						
33.						
34.						
35.						
36.						

Запитальник

1. Мені більше подобаються книги про подорожування, ніж книги з серії "Життя відомих людей".
2. Дорослих дітей дратує турбота з боку старших.
3. Мені подобається розмірковувати про причини успіхів чи невдач інших людей.
4. Серед існуючих музичних передач я надаю перевагу сучасним ритмам.
5. Надмірний гнів та несправедливі дорікання хворого треба терпіти, навіть якщо вони продовжуються роками.
6. Хворій людині завжди треба допомогти, навіть, словом.
7. Стороннім людям не варто втручатись у конфлікт між двома особами.
8. Старі люди, дуже часто ображаються без достатніх на те причин.
9. Сумні історії дитинства викликали у мене сльози.
10. Роздратований стан моїх батьків впливає на мій настрій.
11. Я байдужий до критики щодо моєї персони.
12. Мені більше подобається розглядати портрети, ніж картини з пейзажами.
13. Я завжди прощав своїм батькам, навіть тоді, коли вони були не праві.
14. Якщо кінь погано тягне, його треба відшмагати.
15. Коли я читаю про драматичні події в житті людей, то відчуваю їх так, ніби це діється зі мною.
16. Батьки ставляться до своїх дітей справедливо.
17. Якщо я помічаю конфлікт між підлітками чи дорослими, то я неодмінно втручаюсь в його розв'язання.

18. Я не звертаю увагу на поганий настрій своїх батьків.
19. Я довго спостерігаю за поведінкою птахів чи тварин, відкладаючи інші справи.
20. Фільми і книги можуть проїмати до сліз тільки несерйозних людей.
21. Мені подобається спостерігати за зовнішністю та поведінкою незнайомих людей.
22. В дитинстві я приводив додому бездомних собак і котів.
23. Всі люди надто озлоблені.
24. Дивлячись на сторонню людину, я дуже часто хочу спрогнозувати її подальше життя.
25. Помітивши скалічену тварину, я намагаюсь їй чимось допомогти.
26. В дитинстві молодші діти тримались мене як "реп'ях кожуха".
27. У людини завжди суттєво покращується стан, якщо її уважно вислухати.
28. Побачивши якусь вуличну пригоду, я намагаюсь уникнути можливих свідчень.
29. Молодши подобається, якщо я пропоную їм свої ідеї, справи чи розваги.
30. Люди перебільшують здатність тварин відчувати настрій свого господаря.
31. З складних конфліктних ситуацій людина повинна виходити самостійно.
32. Якщо дитина плаче, на те є свої причини.
33. Молодь повинна завжди задовольняти будь-які прохання чи домагання старих.
34. Мені хочеться розібратись, чому дехто з моїх однокласників іноді задумливий.
35. Безпритульних домашніх тварин необхідно знижувати.
36. У розмові з друзями я завжди прагну уникнути аналізу їх особистісних проблем.

Ключ-дешифратор

№	Шкала	Номер судження
I	Емпатія з батьками	10,13,16
II	Емпатія з тваринами	19,22,25
III	Емпатія з старшим поколінням	2,5,8
IV	Емпатія з дітьми	26,29,35
V	Емпатія з героями худ. творів	9,12,15
VI	Емпатія з незнайомими людьми	21,24,27

Обробку результатів необхідно розпочинати з визначення достовірності даних. Для цього необхідно підрахувати скільки відповідей певного типу дано на вказані нижче номери суджень запитальника:

Не знаю — 2,4,16,18,33;

Завжди або так — 2,7,11,13,16,18,23.

Окрім цього, необхідно виявити: 1) усі випадки, коли відповідь "завжди або так" одержано зразу на наступні обидва судження : 7 і 17, 10 і 18, 17 і 31, 22 і 35, 34 і 36;

2) скільки разів відповідь "завжди або так" одержано у першому з суджень, а "ніколи або ні" у другому для наступних пар: 3 і 36, 1 і 3, 17 і 28.

Після цього знаходять загальну суму усіх цих показників. Якщо вона перевищує 5 – то результат дослідження недостовірний; якщо дорівнює 4 – результат сумнівний; якщо сума не більша 3 – то результат може вважатись достовірним.

На основі досліджень, проведених І.М. Юсуповим, встановлено рівні емпатії. Піддослідними були молоді люди 16-22-річного віку.

Рівні емпатії

Рівень	Кількість балів (за шкалами)	В цілому (з урахуванням оцінок)
Дуже високий	15-18	82-90
Високий	13-14	63-81
Середній	5-12	37-62
Низький	2-4	12-36
Дуже низький	0-1	5-11

I, на завершення, нам хотілось би наголосити на тому, що правильність інтерпретації одержаних результатів в значній мірі залежить від того чи має дослідник інформацію про особливості життєвого шляху піддослідного, про його поведінку і характер, найближче соціальне оточення, умови навчання і виховання. Саме завдяки такій інформації ваші висновки набудуть логічної

довершеності і обґрунтованості, а рекомендації – переконливості і дієвості.

Додаток 3

Шкала самооцінки (Ч. Спілбергера)

Методика, яку ми хочемо розглянути є надійним інструментом оцінки рівня тривожності індивіда. Вимірювання тривожності як однією з базових характеристик особистості є надзвичайно важливо, оскільки ця властивість в значній мірі обумовлює поведінку людини.

Тривожність не слід розглядати як негативну якість, оскільки певний рівень її розвитку є обов'язковою і звичайною умовою активності суб'єкта. У кожної людини існує свій оптимальний або бажаний рівень тривожності. Це так званий індивідуальний рівень "корисної тривожності". Оцінка людиною свого стану тривожності є однією з важливих умов її самоконтролю і самовиховання.

Шкала самооцінки складається з 2-х частин, з допомогою яких можна окремо виявити рівень реактивної (ситуативної) (РТ, судження №1-20) і особистісної (ОТ, судження №21-40) тривожності.

Реактивна або ситуативна тривожність як стан характеризується такими суб'єктивними переживаннями: напруженням, хвилюванням, стурбованістю, нервозністю. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамічністю у часі.

Особистісна тривожність – це стійка індивідуальна характеристика, що означає підвищену схильність індивіда до тривожності і проявляється в тенденції вбачати у досить широкому спектрі ситуацій загрозу для своєї особистості. Кожна з них завершується відповідною реакцією суб'єкта. На ранніх етапах свого утвердження "ОТ" активізується при сприйнятті певних стимулів, які розцінюються людиною як небезпечні або як такі, що загрожують її престижу, самооцінці, самоповазі.

На сьогоднішній день шкала Ч. Спілбергера є найбільш відомим і надійним інструментом діагностики ситуативної і особистісної тривожності.

Шкала ситуативної тривожності.

Інструкція: "Прочитайте уважно кожне з суджень і обведіть кружечком чи закресліть будь-яку цифру справа в залежності від того, як ви себе почуваете в даний момент. Над питаннями довго не задумуйтесь, тому що правильних чи неправильних відповідей немає".

№ п/п	Судження	Відповіді			
		Ні, це не так	Скоріше так	Так	Завжди так
1.	Я спокійний	1	2	3	4
2.	Мені ніщо не загрожує	1	2	3	4
3.	Я надто напружений	1	2	3	4
4.	Я внутрішньо скований	1	2	3	4
5.	Я почуваю себе вільно	1	2	3	4
6.	Мій внутрішній спокій порушено	1	2	3	4
7.	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8.	Я відчуваю душевний спокій	1	2	3	4
9.	Я стривожений	1	2	3	4
10.	Я відчуваю внутрішнє задоволення	1	2	3	4
11.	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12.	Я нервую	1	2	3	4
13.	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14.	Я напружений	1	2	3	4
15.	Я не відчуваю ніякої скованості та напруженості	1	2	3	4
16.	Я задоволений	1	2	3	4
17.	Я стурбований	1	2	3	4
18.	Я надто збуджений	1	2	3	4
19.	Мені радісно	1	2	3	4
20.	Мені приємно	1	2	3	4

Шкала особистісної тривожності

Інструкція: "Прочитайте уважно кожне з суджень і закресліть будь-яку цифру справа в залежності від того, як ви себе, здебільшого, почуваєте. Над запитаннями довго не задумуйтесь і намагайтесь давати якомога щиріші відповіді. Останні не можуть бути неправильними, оскільки кожна з них вважається правильною хоча б тому, що вона відповідає вашій психологічній сутності".

№ п/п	Судження	Відповіді			
		Ніколи	Майже ніколи	Часто	Майже завжди
21.	У мене буває оптимістичний, радісний настрій	1	2	3	4
22.	Я буваю роздратованим	1	2	3	4
23.	Мене легко можна розхвилювати	1	2	3	4
24.	Фортуна до мене посміхається, як і до інших	1	2	3	4
25.	Неприсмності викликають у мене сильні переживання, які надовго	1	2	3	4
26.	Мій особистісний потенціал породжує стійке бажання працювати	1	2	3	4
27.	Я спокійний, холонокровний і зібраний	1	2	3	4
28.	Очікування можливих труднощів спричиняє у мене хвилювання	1	2	3	4
29.	Я надто переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30.	Я відчуваю себе цілком щасливою людиною	1	2	3	4
31.	Я дуже глибоко переймаюсь усім	1	2	3	4
32.	Мені бракує впевненості у собі	1	2	3	4
33.	Я почуваю себе беззахисним	1	2	3	4
34.	Я намагаюсь уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35.	У інколи нудьгую	1	2	3	4
36.	Відчуваю задоволення від життя	1	2	3	4
37.	Будь-які дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38.	Буває, що я почуваю себе невдахою	1	2	3	4
39.	Я дію як людина врівноважена	1	2	3	4
40.	Мене охоплює неспокій, коли я думаю про свої справи і турботи.	1	2	3	4

Ключ

СТ		ОТ	
№ судження	Відповіді	№ судження	Відповіді
1	4 3 2 1	21	4 3 2 1
2	4 3 2 1	22	1 2 3 4
3	1 2 3 4	23	1 2 3 4
4	1 2 3 4	24	1 2 3 4
5	4 3 2 1	25	1 2 3 4
6	1 2 3 4	26	4 3 2 1
7	1 2 3 4	27	4 3 2 1
8	4 3 2 1	28	1 2 3 4
9	1 2 3 4	29	1 2 3 4
10	4 3 2 1	30	4 3 2 1
11	4 3 2 1	31	1 2 3 4
12	1 2 3 4	32	1 2 3 4
13	1 2 3 4	33	1 2 3 4
14	1 2 3 4	34	1 2 3 4
15	4 3 2 1	35	1 2 3 4
16	4 3 2 1	36	4 3 2 1
17	1 2 3 4	37	1 2 3 4
18	1 2 3 4	38	1 2 3 4
19	4 3 2 1	39	4 3 2 1
20	4 3 2 1	40	1 2 3 4

Σ СТ =

Σ ОТ =

В процесі аналізу результатів самооцінки піддослідного необхідно враховувати, що загальний показник у кожній шкалі може знаходитись в діапазоні від 20 до 80 балів. При чому, чим вищий цей показник, тим вищою є і тривожність. При інтерпретації результатів необхідно керуватись такими орієнтовними оцінками:

До 40 балів – низька тривожність;

31 – 44 – середній рівень;

45 і більше – високий рівень тривожності.

Суттєві відхилення від середньостатистичних показників вимагають постійної наполегливої роботи як з боку психолога так і піддослідного щодо корекції проявів тривожності.

Так високі показники означають підвищену схильність до тривожного стану людини в ситуаціях оцінки її можливостей і особистої компетенції. У таких людей необхідно формувати почуття впевненості в успішному розв'язанні актуальних для суб'єкта задач.

Низька тривожність, навпаки, вимагає від людини підвищеної уваги до мотивів своєї діяльності і особливо утвердження почуття відповідальності за кінцевий результат чи за доручену справу.

Окремо зазначимо, що інколи дуже низькі показники тривожності піддослідного можуть бути результатом активного захисту свого "Я". "Витісняючи" в такий спосіб високу тривогу, людина прагне показати себе у більш привабливому світлі (ефект фасаду).

Шкалу можна успішно використовувати з метою саморегуляції, здійснення функцій управління та у психокорекційній роботі.

Додаток 3 2

Особистісна шкала проявів тривожності (Дж. Тейлор, 1953).

Запитальник призначений для вимірювання рівня тривожності (судження складають зміст додаткової шкали запитальника ММРІ).

Основне призначення запитальника – це оцінка загального рівня тривожності піддослідного, а також різних проявів страху, які дуже часто є похідною змінною.

Запитальник складається з 50 суджень. Для зручності кожне судження пропонується піддослідному на окремій карточці, яку він відкладає вліво чи вправо, в залежності від того погоджується чи не погоджується з його змістом.

При груповому тестуванні піддослідним пропонують бланк відповідей, що є нічим іншим як таблицею розміром 5x10, у кожній клітинці якої проставлено порядковий номер від 1 до 50. Всі відповіді піддослідного (ствердні +; заперечні -) заносяться до клітинки з аналогічним порядковим номером. Процедура тестування триває 15-30 хв.

Інструкція піддослідним: "Прочитайте уважно кожне з наведених нижче суджень і поставте в бланку відповідей "так" у випадку, якщо твердження відноситься до вас, "ні" – якщо ви з ним не погоджуєтесь. При певних труднощах можлива відповідь "не знаю".

1. Я спокійний за своєю вдачею і тому розгнівити мене важко.
2. Я знервований не більше, ніж у інші люди.
3. У мене рідко бувають запори.
4. Мене майже не турбують головні болі.
5. Я рідко втомлююсь.
6. Я майже завжди почуваю себе щасливою людиною.
7. Я впевнений у собі.
8. Практично я ніколи не червонію.
9. У порівнянні з моїми друзями я вважаю себе досить сміливою людиною.
10. Я червонію не частіше ніж інші.
11. У мене рідко буває підвищене серцебиття і задишка.
12. Як правило, мої руки і ноги досить теплі.
13. Я соромливий не більше ніж інші.
14. Мені не вистачає впевненості у собі.
15. Інколи мені здається, що я ні на що не здатний.
16. У мене бувають періоди такого хвилювання, що я не можу всидіти на місці.
17. Мій шлунок надто турбує мене.
18. У мене не вистачає духу винести всі наступні труднощі.
19. Я хотів би бути таким же щасливим як інші.
20. Мені інколи здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, які мені не перебороти.
21. Мені часто сняться страхітливі сні.
22. Я помітив, що мої руки починають тремтіти, коли я намагаюсь щось зробити.
23. У мене досить неспокійний і переривчастий сон.
24. Мене в значній мірі хвилюють можливі невдачі.
25. Мені доводилось відчувати страх у тих випадках, коли я точно знав, що мені ніщо не загрожує.
26. Мені важко зосередитись на роботі або на якому-небудь завданні.
27. Я працюю з великим напруженням.

28. Я легко ніяковію (доходжу в стану збентеження).
29. Майже весь час я відчуваю тривогу через кого-небудь або що-небудь.
30. Я схильний приймати все надто серйозно.
31. Мені властиво рюмсати і плакати.
32. Мене часто турбують приступи рвоти і нудоти.
33. Раз в місяць у мене буває розлад шлунку.
34. Я часто боюсь, що ось-ось почервонію.
35. Мені дуже важко зосередитись на чому-небудь.
36. Мій матеріальний стан надто хвилює мене.
37. Часто я думаю про такі речі, про які ні з ким не хотілось би говорити.
38. У мене бували періоди, коли тривожні переживання призводили до безсоння.
39. Часом, коли я перебуваю у стані збентеження, в мене з'являється сильна спітнілість і це мене надзвичайно бентежить.
40. Навіть в холодні дні я легко пітнію.
41. Часом я стаю таким збудженим, що мені важко заснути.
42. Я людина легко збудлива.
43. Часом я почуваю себе абсолютно некорисним (непотрібним).
44. Інколи мені здається, що моя нервова система розхитана і у мене ось-ось наступить нервовий зрив.
45. Я часто ловлю себе на тому, що мене щось хвилює.
46. Я набагато чутливіший ніж більшість людей.
47. Я майже весь час відчуваю почуття голоду.
48. Іноді життєві дрібниці викликають у мене стан тривожності.
49. Життя для мене пов'язане з надзвичайним напруженням.
50. Очікування завжди дратує мене.

Обробка даних: кожна відповідь, яка співпадає з ключем, оцінюється одним балом. Якщо мають місце непевні відповіді, то їх можна оцінювати 0,5 бала.

Ключ для обробки даних: запитання 1-13 – відповідь "ні"; 14-50 – відповідь "так."

В залежності від того, якою є сумарна оцінка піддослідного, дослідник може проводити таку якісну інтерпретацію:

- 0-5 – низький рівень тривожності;
- 6-15 – середній з тенденцією до низького;
- 16-25 – середній з тенденцією до високого;
- 26-40 – високий рівень;
- 41-50 – дуже високий рівень тривожності.

Додаток 3.3

Тест В. Г. Норакидзе (1975 р.)

Специфічною особливістю цього запитальника є те, що окрім змістових запитань, спрямованих на виявлення рівня тривожності досліджуваних, важливе місце відведено шкалі ширості, котра, згідно задуму автора, не лише дає змогу виявити рівень правдивості відповідей досліджуваного, а й прояв його показовості, демонстративності; прагнення виглядати кращим, ніж він є насправді.

Шкала тривоги

1. Я можу довго працювати не втомлюючись.
2. Я завжди виконую свої обіцянки, не рахуючись з тим, зручно мені це чи ні.
3. Зазвичай руки і ноги у мене теплі.
4. У мене рідко болить голова.
5. Я впевнений у своїх силах.
6. Очікування мене нервує.
7. Часом мені здається, що я ні на що не здатний.
8. Зазвичай я відчуваю себе цілком щасливим.
9. Я не можу зосередитися на чомусь одному.
10. У дитинстві я завжди негайно і покійно виконував все те, що мені доручали.
11. Раз на місяць або частіше у мене буває розлад шлунка.
12. Я часто ловлю себе на тому, що мене щось тривожить.
13. Думаю, що я не більше нервовий, ніж більшість інших людей.
14. Я не занадто сором'язливий.
15. Життя для мене майже завжди пов'язане з великою напругою.
16. Іноді буває, що я говорю про речі, яких не розумію.
17. Я червонію не частіше, ніж інші.
18. Я часто засмучуюсь через дрібниці.

19. Я рідко помічаю у себе серцебиття або задишку.
20. Не всі люди, яких я знаю, мені подобаються.
21. Я не можу заснути, якщо мене щось тривожить.
22. Зазвичай я спокійний і мене нелегко засмутити.
23. Мене часто мучать нічні кошмари.
24. Я схильний все приймати занадто серйозно.
25. Коли я нервую, у мене посилюється пітливість.
26. У мене неспокійний і переривчастий сон.
27. В іграх я прагну швидше вигравати, ніж програвати.
28. Я чутливіший від більшості інших людей.
29. Буває, що нескромні жарти та гостроті викликають у мене сміх.
30. Я хотів би бути так само задоволений своїм життям, як, мабуть, задоволені інші.
31. Мій шлунок турбує мене.
32. Я постійно стурбований своїми матеріальними і службовими справами.
33. Я насторожено ставлюся до деяких людей, хоча знаю, що вони не можуть заподіяти мені шкоди.
34. Мені часом здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, яких мені не подолати.
35. Я доволі швидко опиняюсь в стані розгубленості.
36. Часом я стаю настільки збудженим, що це заважає мені заснути.
37. Я прагну ухилитися від конфліктів і скрутних положень.
38. У мене бувають приступи нудоти і блювоти.
39. Я ніколи не спізнивався на побачення або роботу.
40. Інколи я виразно усвідомлюю себе зайвим.
41. Іноді мені хочеться вилаятися.
42. Майже завжди я відчуваю тривогу у зв'язку з чим-небудь або з ким-небудь.
43. Мене турбують можливі невдачі.
44. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.
45. Мене нерідко охоплює відчай.
46. Я – людина нервова і легко збудлива.
47. Я часто помічаю, що мої руки тремтять, коли я намагаюся щось зробити.
48. Я майже завжди відчуваю почуття голоду.
49. Мені не вистачає впевненості в собі.

50. Я легко пітнію навіть у прохолодні дні.
51. Я часто мрію про такі речі, про які краще нікому не розповідати.
52. У мене дуже рідко болить живіт.
53. Я вважаю, що мені дуже важко зосередитися на якому-небудь завданні чи роботі.
54. У мене бувають періоди такого сильного занепокоєння, що я не можу довго всидіти на одному місці.
55. Я завжди відповідаю на листи відразу ж після їх прочитання.
56. Я легко засмучуюсь.
57. Практично я ніколи не червонію.
58. У мене набагато менше різних побоювань і страхів, ніж у моїх друзів і знайомих.
59. Буває, що я відкладаю на завтра те, що слід зробити сьогодні.
60. Зазвичай я працюю з великою напруженою.

Обробка даних розпочинається з підрахунку балів шкали ширості. Для цього слід полічити кількість позитивних відповідей («так») на запитання 2, 10, 55, а також кількість заперечних (судження № 16, 20, 27, 29, 41, 51, 59), нарахувавши відповідно по 1 балу за кожне співпадання. Вважається, що у випадку, коли досліджуваний набирає в сумі 6 балів і більше, то він був нещирим перед самим собою, а тому немає необхідності в подальшій обробці даних змістової шкали.

Далі слід приступати до підрахунку показників шкали тривожності. Тут за кожен ствердну відповідь («так») на наступні висловлювання: 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 21, 23; 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 60; а також за кожен заперечну («ні») на висловлювання 1, 3, 4, 5, 8, 14, 17, 19, 22, 39, 43, 52, 57, 58 – слід нараховувати по 1 балу.

Методика "Q-сортування"

Даний методичний прийом використовується для вивчення уявлень про себе. Розроблений В.Стефенсоном і опублікований у 1958р.

Піддослідному пропонується набір карточок, що містять судження або назви властивостей особистості. Їх треба поділити на групи від "найбільш характерних" до "найменш характерних" для піддослідного. Сильною стороною цієї методики є те, що при роботі з нею піддослідний проявляє свою індивідуальність, реальне "Я", а не

"відповідність-невідповідність" статистичним нормам і результатам інших людей. Можливе і повторне сортування того ж набору карток, але вже з метою виявлення :

- 1) "соціального Я" (яким мене бачать інші?);
- 2) "ідеального Я" (яким би я хотів бути?);
- 3) "актуального Я" (який я в різних ситуаціях?);
- 4) "значимості інших" (яким я бачу свого партнера?);
- 5) "ідеального партнера" (яким би я хотів бачити свого партнера?).

Методика дозволяє виявити 6 основних тенденцій поведінки індивіда в реальній групі: залежність, незалежність, комунікабельність, некомунікабельність, прийняття боротьби, уникнення боротьби. Тенденція до залежності визначена як на внутрішнє прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей: соціальних і морально-етичних. Тенденція до комунікабельності свідчить про контактність, прагнення до утворення емоційних зв'язків як в своїй групі, так і за її межами. Тенденція до "боротьби" – активне прагнення особистості брати участь у груповому житті, добиватись більш високого статусу в системі міжособистісних взаємин; на противагу цій тенденції, "уникнення боротьби" говорить про прагнення уникнути взаємодії, зберегти нейтралітет у групових суперечках і конфліктах, схильність до компромісних рішень. Кожна з зазначених тенденцій може мати як внутрішню, так і зовнішню характеристику, тобто можуть бути істинними, внутрішньо властивими особистості, а можуть бути своєрідною "маскою", за якою приховується справжнє обличчя людини.

Якщо кількість позитивних відповідей в кожній спряженій парі (залежність-незалежність, комунікабельність-некомунікабельність, "прийняття боротьби-неприйняття боротьби") наближається до 20, то ми маємо всі підстави стверджувати про перевагу тої чи іншої тенденції, характерної для індивіда і яка може проявлятися не тільки в конкретній групі, а й за її межами.

Дослідження проводиться таким чином. Піддослідному видається листок з судженнями і пропонується відповісти "так", якщо воно відповідає його уявленням по себе як члена даної групи, або "ні", якщо воно суперечить його уявленням. Лише в рідкісних випадках дозволяється відповісти "сумніваюсь".

Таким чином, відповіді піддослідних можуть бути віднесені до трьох груп. Відповідні ключі дозволяють виявити тенденцію по

кожній з спряжених пар. При чому, заперечення однієї якості означає визнання полярної. Кількість відповідей "так" додається до кількості відповідей "ні" протилежних тенденцій.

В результаті ми отримуємо кількісне значення для кожної з перелічених тенденцій. Для перенесення результатів в межі від +1 до -1 отримане число ділимо на 10. Прийнято вважати, що відповідь "так" має позитивний знак, а відповідь "ні" – негативний. 3-4 відповіді "сумніваюсь" з окремих тенденцій означають певну нерішучість, астенічність, бажання ухилитись. Інколи це може означати певну вибірковість у поведінці, тактичну гнучкість, стеничність. Ці якості можна верифікувати, аналізуючи їх в сукупності з іншими особистісними характеристиками.

Можлива і нульова оцінка, якщо суми відповідей "так" і "ні" співпадають. Власне така ситуація може означати, що індивід знаходиться у внутрішньоособистісному конфлікті.

Методику можна ефективно використовувати для проведення взаємооцінки. Порівняння уявлень про самого себе з думкою кожного з учасників групи дозволить виявити міру адекватності самооцінки.

Текст опитувальника

1. Я критичний до своїх товаришів.
2. Я починаю хвилюватись, коли в групі виникає конфлікт.
3. Я схильний дотримуватись порад лідера.
4. Я не надто схильний до близьких стосунків з товаришами.
5. мені подобається дружні стосунки у групі.
6. Я здатний заперечити лідеру.
7. Я симпатизую лише кільком представникам групи.
8. Намагаюсь уникати контактів і всяких зібрань у групі.
9. Мені приємна похвала лідера.
10. Я незалежний у своїх судженнях та манері поведінки.
11. Я готовий стати на ту чи іншу сторону у суперечці.
12. Мені властиво керувати товаришами.
13. Я отримую задоволення лише від спілкування з кількома друзями.
14. Я зовні демонструю спокій у випадках прояву ворожості з боку членів групи.
15. Мені властиво підтримувати настрій товаришів.

16. Мені байдужі особисті якості членів групи.
17. Я можу впливати на переорієнтацію групових цілей.
18. Я відчуваю задоволення від протиставлення себе лідеру.
19. Я хотів би покращити свої стосунки з деякими членами групи.
20. У суперечках я, здебільшого, займаю нейтральну позицію.
21. Мені подобається висока активність та менеджерські здібності лідера.
22. Я надаю перевагу відвертому обговоренню розбіжностей.
23. Вважаю себе недостатньо стриманим у проявах почуттів.
24. Завжди прагну згуртувати навколо себе однодумців.
25. Формальні стосунки викликають у мене особливе невдоволення.
26. Якщо мене звинувачують, то я стаю мовчазним і розгубленим.
27. Я легко погоджуюсь з основними планами групи.
28. Група для мене має більшу цінність, ніж кожен її представник зокрема.
29. Я схильний до затягування і загострення конфлікту.
30. Я завжди прагну бути в центрі уваги.
31. Я почував би себе комфортніше, перебуваючи у невеличкій групі.
32. Мені властива схильність до компромісів.
33. Я відчуваю внутрішній неспокій, коли лідер діє всупереч моїм очікуванням.
34. Я боляче реаую на зауваження товаришів.
35. Іноді я можу бути підступним і улесливим.
36. Я здатний керувати групою.
37. Намагаюсь бути завжди відвертим у групі.
38. Групові розбіжності викликають у мене глибокі переживання.
39. Мені подобається, коли лідер бере на себе відповідальність при плануванні робіт.
40. Для мене не є характерними прояви дружелюбства.
41. Мені властиво сердитися на товаришів.
42. У боротьбі проти лідера я намагаюсь заручитись підтримкою інших.

43. Для мене не існує проблеми знайомства з незнайомими людьми.

44. Завжди намагаюсь уникати суперечок.

45. Я легко погоджуюсь з пропозиціями інших членів групи.

46. Я завжди протидію виникненню угруповань в колективі.

47. При сильному роздратуванні, я буваю уїдлигим та іронічним.

48. Ті, хто намагається виділитись, викликають у мене неприязнь.

49. Я завжди надаю перевагу невеликій, але дружній групі.

50. Здебільшого, намагаюсь приховувати свої справжні почуття.

51. Я завжди підтримую позицію лідера при групових розбіжностях.

52. Проявляю ініціативу у встановленні контактів під час спілкування.

53. Намагаюсь не критикувати товаришів.

54. З лідером завжди контактую частіше, ніж з іншими.

55. Мені не подобається фамільярність стосунків у групі.

56. Я часто стаю ініціатором суперечок.

57. Я завжди прагну зберегти свій високий статус у групі.

58. Мені властиво втручатися у стосунки між товаришами і порушувати їх.

59. Я людина "задириста" і схильна до сварок.

60. Я властиво виказувати своє невдоволення лідером.

Ключ

	Домінуюча тенденція	Номер судження
1.	Залежність	3,9,15,21,27,33,39,45,51,54
2.	Незалежність	6,12,18,24,30,36,42,48,57,60
3.	Комунікабельність	5,7,13,19,25,31,37,43,49,52
4.	Некомунікабельність	4,10,16,22,28,34,40,46,55,58
5.	"Прийняття боротьби"	1,11,17,23,29,35,41,47,56,59
6.	"Уникнення боротьби"	2,8,14,20,26,32,38,44,50,53